

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії**

**ЗАВОЮВАННЯ ВІКІНГІВ В АНГЛІЇ
(ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ)**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 2 курсу, 602 групи
Чопа Леся Василівна
Керівник:
кандидат історичних наук,
доцент Воротняк І. Д.

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Сич О. І.

Чернівці – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Початок і перший етап датської експансії	
в Англію VIII – IX ст.	17
РОЗДІЛ 2. Боротьба з вікінгами наступників Альфреда Великого в X ст.	41
РОЗДІЛ 3. Скандинавські вторгнення в Англію у першій половині XI ст.	63
ВИСНОВКИ	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	97

ВСТУП

Актуальність дослідження. Однією з найяскравіших сторінок історії раннього європейського Середньовіччя є так звана «епоха вікінгів»¹, що тривала з кінця VIII ст. до другої половини XI ст. Її основним змістом традиційно вважають постійні грабіжницькі напади військових загонів зі Скандинавії на територію Європи, проте сама сутність цих нападів залишається предметом гострих наукових дискусій. Одні дослідники схильні бачити у цих походах військову експансію скандинавської знаті і навіть державні акції, очолювані королями-конунгами. Інші припускають, що ця епоха була результатом продовження варварської експансії, що зруйнувала Римську імперію, хоча важко пояснити майже трьохсотрічну перерву між цими подіями.

Значення «епохи вікінгів» для країн північної Європи було справді величезним. Для Данії, Норвегії та Швеції це був час становлення державності на землях країн, що зазнавали нападів, виникали територіальні утворення скандинавів, починався активний вплив (і взаємовплив) етнічного та культурного характеру, змінювалися напрямки економічного, соціального, політичного розвитку.

Без сумніву, одним з найбільш суттєвих моментів в історії скандинавської експансії кінця VIII – середини XI ст. була експансія вікінгів на Британські острови і зокрема – на територію сучасної Англії. Саме в цих нападах особливо виразно проявилися всі основні тенденції, методи та напрями скандинавської експансії взагалі, що обумовлює актуальність їх вивчення для розуміння історії «епохи вікінгів» в цілому.

¹ *Стосовно походження і значення терміну «вікінг» серед дослідників наразі немає одностайності. Деякі дослідники вважають, що це слово походить від області Норвегії Вік, інші – від слова «vik» – «бухта», треті – від дієслова «vikja» – «повертатися, ухилитися, вирушати в похід». Остання теорія нині вважається найбільш переконливою. За цією гіпотезою, вікінгом називається той, хто вирушив у морський похід, покинув батьківщину. Сучасники також не називали розбійників-вікінгів «вікінгами». Англосакси називали їх даними – за назвою країною, звідки вони прибули [37, с. 15]*

Крім цього, дослідження атак вікінгів на англосаксонські землі дуже важливе і безпосередньо для вивчення ранньосередньовічної історії Англії, оскільки вони суттєво вплинули на внутрішній розвиток англосаксонського суспільства – починаючи від появи безлічі скандинавських слів у місцевій мові та створення «Області датського права» і завершуючи формуванням єдиної англійської держави.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період кінця VIII – початок XI ст. Вибір нижньої межі, обумовлений тим, що саме під 793 р. (8 червня) писемні джерела вперше зафіксували напад вікінгів на обитель Святого Кутберта, розташовану на о. Ліндісфарн. Дана подія справила приголомшливе враження на інтелектуальний світ Західної Європи. Зазначимо, що зазначений рік прийнято вважати початком епохи вікінгів в цілому. Вибір нижньої хронологічної межі – 1066 р., обумовлений що 25 вересня у битві біля Стамфорд Бріджу англосаксонські війська Гарольда розгромили військо норвезького конунга Харальда Суворого, в якій загинув сам ватажок вікінгів. Фактично після цієї події атаки вікінгів зійшли нанівець, ознаменувавши кінець епохи вікінгів в цілому.

Об'єктом даного дослідження є процес скандинавської експансії на територію Англії наприкінці VIII – на початку XI ст.

Предметом дослідження є військово-політична діяльність англосаксонських правителів, спрямована на організацію спротиву військовій агресії скандинавів.

Історіографія досліджуваної проблеми є доволі значною, оскільки скандинавська експансія на територію Англії давно стала предметом уваги науковців. Відзначимо, що дане явище розглядалося з двох точок зору – як період власне англійської історії і як складова загальної експансії вікінгів у VIII – IX ст. Стосовно першого підходу, то відправною точкою в таких наукових студіях варто вказати дослідження французького науковця О. Тьєрі «Історія завоювання Англії норманами» (1825 р.) [80]. За словами самого дослідника, «Я вирішив написати історію завоювання Англії норманнами,

починаючи від загальних його причин і закінчуючи останніми його результатами; зобразити цю велику подію якомога правдивішими фарбами й у найрізноманітніших аспектах; показати ці події не тільки на англійському ґрунті, а й у всіх тих країнах, які в тій чи іншій мірі зазнали впливу норманів або впливу їх перемоги. У цьому широкому контексті широкій рамці я приділив місце всім тим важливим питанням, які мене послідовно займали: походження сучасної аристократії та первісних племен, їх духовний розвиток та співіснування їх на одному ґрунті, нарешті питанню про найісторичніший метод, питання форми та стилю, який я підняв нещодавно у своїх «Листах про історію Франції». Я хотів застосувати на практиці те, що я радив іншим, і на свій страх і ризик перевірити свою теорію досвідом: словом, я хотів створити твір науковий і водночас художній, створити цікавий твір за допомогою матеріалів, ретельно і сумлінно вивчених» [цит. за: 74, с. 81]. Скандинавські вторгнення розглядались як черговий етап багатовікового процесу «завоювання» Британії іноземцями, починаючи з англосаксів і закінчуючи норманами. Недостатня критичність автора компенсується впровадженням у науковий обіг чималої кількості писемних джерел.

У фундаментальній монографії «Англія до нормандського завоювання» (1938) відомий англійський історик Ч. Оман подав вичерпну картину політичної історії Англії від епохи заселення країни кельтськими племенами до закінчення правління Едуарда Сповідника, тобто напередодні нормандського завоювання. Ця праця, написана на широкій джерельній базі носить енциклопедичний характер для історика, який вивчає донормандську Англію Оман – взагалі вкрай різноплановий автор, який писав на різні історичні теми, зокрема з військової історії – утримується від будь-яких ідеологізованих висновків, віддаючи перевагу спокійному, виваженому аналізу фактологічного матеріалу. Він зосередив увагу приналежності донормандської Англії до цивілізації патріархальної Півночі, до «світу вікінгів», і тому, що нормандське завоювання, власне, зіткнуло Англію з її природного шляху історичного поступу на шлях англо-нормандського

синтезу, замість найімовірнішого – англо-скандинавського, якому було започатковано давнє начало, починаючи з завоювань вікінгів на Британських островах і закінчуючи Імперією Кнута [96, р. 635].

Серед проблем політичної історії англосаксонського періоду історія тих військово-колонізаційних рухів, події яких багато в чому визначили тенденції розвитку ранньосередньовічної Англії, продовжує залишатися однією з ключових в сучасній англо-американській медієвістиці. Серед цих рухів центральне місце традиційно займає вивчення датських завоювань. Слід зазначити, проте, що останнім часом у їхніх дослідженнях позначилися принципово нові підходи, щосвідчить про початок нового етапу у розвитку історіографії проблеми, який, у свою чергу, стимулював новий етап дискусій по, здавалося б, добре вивченим питанням.

Незважаючи на великі досягнення англо-американської медієвістики в дослідженні скандинавської експансії на рубежі X-XI ст. та її результатів, багато аспектів цих подій залишаються ще предметом полеміки. Одним із таких аспектів є питання про причини тимчасової втрати англосаксами своєї державної незалежності та приходу до влади данської династії. В історіографії кінця XIX – початку XX ст. панувало уявлення про те, що ці причини носили суб'єктивний характер, які, зазвичай, зводилися до обговорення особистих якостей короля Етельреда Нерішучого, який нібито виявився абсолютно нездатним до управління державою. Наразі в історіографії спостерігається прагнення більш об'єктивного підходу до комплексного осмислення процесів, що відбувалися в період нового скандинавського натиску як в самій Англії, так і навколо неї. Цілком обґрунтованою є теза, що з'явилася в останніх англо-американських дослідженнях, про типологічну схожість англосаксонського і скандинавського соціумів, звідки робиться висновок про відсутність принципових змін як у політичному, так і в соціально-економічному устрої англосаксів під час скандинавського завоювання [52, с. 55]. Одночасно інтерес істориків зміщується від аналізу діяльності останніх

англосаксонських королів до вивчення правління англо-датських правителів, особливо Кнута Великого. Його правління розглядається як один з центральних моментів пізньосаксонської історії, хоча багато дослідників справедливо звертають увагу на те, що його прагнення спиратися на регіональну еліту, зрештою, сприяло посиленню в країні тенденцій політичної роздробленості, які підготували падіння англосаксонської держави у 1066 р. [94, р. 394]

Відомий медієвіст Д. Уайтлок у статті «Відносини королів Англії з Нортумбрії в X-XI ст.» (перше видання 1959 р.) [100] підкреслює традиційний сепаратизм англійської Півночі, пов'язаний з особливостями його етнополітичної історії, особливо в контексті входження більшої частини Нортумбрії в Область Датського права в IX ст. Північний сепаратизм протягом трьох століть (IX-XI ст.) служив одним із ключових факторів можливого альтернативного розвитку Північної та Південної Англії окремо, абсолютно різними шляхами.

Варто також відзначити монографічне дослідження У. Фінберга «Утворення Англії, 550-1042» [91]. Книга являє собою докладний нарис політичної історії Англії з часу заселення її англосаксами до реставрації уессекської династії, причому, що важливо – велика увага приділяється історикогеографічним аспектам, що важливо. Автор поглиблено досліджує англо-скандинавські зв'язки, особливо в епоху Імперії Кнута, та їх вплив на внутрішньополітичне та соціальне життя Англії.

Велике значення для нашого дослідження має науковий доробок відомого медієвіста та П. Сойєра – фахівця з історії Англії, Скандинавських країн та англо-скандинавських відносин у період раннього Середньовіччя. У монографії присвяченій історії і культурі вікінгів [77, с. 178-212], він дає комплексну картину історії ранньосередньовічної Англії, особливо детально – в епоху завоювань вікінгів, пов'язуючи в одне ціле скандинавську експансію, еволюцію англійської державності, зміни англійської державності суспільства, проблеми етнокультурного синтезу між англосаксами та

скандинавами. Загалом дослідження П. Сойєра характеризується критичним відношенням до середньовічної писемної традиції, а також активним залученням даних епіграфіки, лінгвістики і археології.

З сучасних досліджень варто відзначити комплексне дослідження Н. Хаймана і М. Райяна «Англосаксонський світ», видане у 2013 році. П'ятий розділ монографії «Англосакси та вікінги, 825–900» [92, р. 232-283], присвячений розгляду подій та явищ періоду, який зазвичай називають «першою хвилею вікінгських навал». Автор розділу – М. Райн зазначає, що зазвичай події цього періоду розглядають як історію катастрофи, що повільно, але неухильно насувалася катастрофи, яка поставила англосаксонські королівства в Англії на межу загибелі, а потім – тріумфальних перемог Альфреда Великого. Період 825-900 рр., безумовно, розглядався як історичний «вододіл», але не одні вікінги відповідальні за зміни, що відбувалися. Розвиток англосаксонських королівств у IX ст. визначався як зовнішніми, і внутрішніми чинниками, і значення останніх, на думку автора, не слід применшувати. Розповідаючи далі про перипетії військових кампаній та політичної боротьби, М. Райн приділяє увагу такій новій тенденції в економічному житті, як переміщення торгівлі з прибережних міст, які у джерелах називаються латинським терміном *emporium* або давньоанглійською *wic*, в укріплені фортеці, бурги. Ще одна важлива проблема, до обговорення до якої звертається М. Райн, – питання про те, чому мерсійська династія не змогла зберегти свою гегемонію і остаточно зникла під натиском вікінгів, а династія уессекських королів зуміла зміцнити свої позиції настільки, що правила аж до XI ст. Традиційний наратив приписував цей успіх, насамперед, особистим перевагам перших уессекських правителів, в першу чергу – Альфреду Великому, якого називали творцем англійської держави.

У контексті загальноєвропейської «епохи вікінгів» скандинавська експансія в Англію розглядається в роботах А. Стрінгольма [79], Х. Арбмана [33], Г. Джонс [51]. Багато в чому ці роботи носять оглядовий і

навіть часом науково-популярний характер, проте при цьому містять чимало дуже цінних зауважень і дані щодо причин, характеру, методів скандинавських вторгнень.

У монографії О. Глебова комплексно розглядаються найбільш суттєві проблеми розвитку ранньосередньовічної Англії (V – середина XI ст.). В центрі уваги автора знаходиться еволюція найважливіших господарсько-економічних, соціально-політичних та духовних інститутів англосаксонського суспільства на етапі становлення феодальних відносин. Загалом праця О. Глебова може претендувати на звання найбільш повної та всеохоплюючої праці з ранньосередньовічної історії Англії, в якій чільне місце відведено питанню скандинавських походів в Англію та проблемі взаємин між вікінгами і англосаксами [43].

Наступним доробком історика стало монографічне дослідження, присвячене військово-політичній діяльності Альфреда Великого [42], в якому автор подав детальний аналіз англосаксонської Англії наприкінці IX-X ст., продемонстрував, яким чином реформи і війни цього правителя привели до становлення централізованої держави, що в свою чергу обумовило реальну можливість протистояти скандинавському натиску. Не залишив поза своєю увагою дослідник такого важливого питання, як політику Альфреда стосовно скандинавів, яка проявлялася не лише у відкритому військовому протистоянні, а й досягнення компромісів шляхом виховання при своєму дворі дітей датських конунгів і укладання договорів з самим конунгами (Кнутом Великим).

Монографія вченого-археолога та історика – Г. С. Лебедева «Епоха вікінгів у Північній Європі та на Русі» є фундаментальним дослідженням культурно-історичних та соціально-економічних аспектів загадкового історичного феномену вікінгів. Залучаючи широке коло текстових джерел, археологічних та етнографічних матеріалів автор створив енциклопедію доби вікінгів. Матеріальна та духовна культура Скандинавії IX–XI ст. досліджується у контексті історії утворення держав; становлення механізмів

влади конунгів, розподілу матеріальних цінностей; розвитку торгівлі, мореплавання, ремесел; військової експансії від пограбувань до завоювань; зовнішнього впливу, що завершився християнізацією Північної Європи. У тому числі науковець приділяє увагу такому питанню, як роль англійських священиків у поширенні християнства серед вікінгів [62, с. 389].

Українська історіографія з означеної проблематики є доволі незначною. Так, у статті Львівської дослідниці М. Гаврилишин [40] здійснено спробу визначення місця перебування Едуарда Вигнанця та реконструкції його маршруту під час перебування за межами Англії, прослідковано взаємини між правлячою династією Етелінгів і Рюриковичами в середині XI ст.

Монографія Ф. Андрощука [32] є першим в українській скандинавістиці комплексним дослідженням, присвяченим військово-політичній діяльності Харальда Суворого. Спираючись на широке коло писемних, археологічних та нумізматичних джерел, а також науковий доробок провідних дослідників, вчений висвітлив життєвий шлях одного з найбільш відомих норвезьких конунгів, ім'я якого пов'язане з багатьма ключовими подіями давньоруської, візантійської і скандинавської історії і власне завершенням епохи вікінгів. В контексті досліджуваної нами проблематики найбільший інтерес становлять розділи, присвячені походу Харальда в Англію, в яких історик висвітлив події, що передували походу норвезького конунга в Англію, здійснив комплексну характеристику озброєння вікінгів часів Харальда Суворого, а також детально відтворив хід битви при Стамфорд Брідж 25 вересня 1066 р.: чисельність скандинавського війська, шикування воїнів, тактика і стратегія на полі битви, а також обставини загибелі Харальда.

Джерельна база дослідження. Ключовим джерелом з історії скандинавських завоювань Англії є «Англо-Саксонська хроніка» [4-5] – аннали написані давньоанглійською мовою, представлені кількома рукописами (які позначаються латинськими літерами A, B, C, D, E, F, G, H), що створювалися з кінця IX до середини XII ст.

Характерна риса «Англо-Саксонської Хроніки» – граничний лаконізм; це і перевага, і недолік одночасно, оскільки чітке, без літературних надмірностей, точно датоване висвітлення подій своєю неупередженістю майже виключає можливість з'ясувати ставлення хроністів до подій, що відбувалися [46, с. 33].

Загальновідомо, що напад на Ліндісфарнський монастир в історіографії прийнято вважати за початковий етап епохи вікінгів, оскільки це перший чітко датований набіг скандинавських піратів на англійські землі. Розграбування Ліндісфарна описано в «Англо-Саксонській хроніці» (у рукописах D, E, що відображають так звану «північну редакцію» хроніки) [50, с. 112].

«Англосаксонська хроніка» складалася при дворі короля Альфреда в той самий час (880-890-і рр.), коли головним, життєво важливим завданням королівської влади був захист країни від вікінгських навал. Перша хвиля набігів була відбита, але навряд чи у когось були сумніви в тому, що загарбники з'являться знову. Боротьба з вікінгами та утвердження верховенства англосаксонських королів у Денло залишалися нагальною проблемою для королівської династії до часів Етельстана. Тому цілком закономірно, що війна з вікінгами стає центральною темою «придворної» хроніки [67, с. 37].

Війни з вікінгами у погодних статтях IX – середини X ст. описані з двох різних точок зору. На «вищому» плані вони постають як справедлива війна за свою землю та «священна війна» християн з язичниками [67, с. 37]. У цій війні англосакси можуть і повинні перемогти, навіть якщо, незважаючи на їх переможні зусилля, вороги часом «опановують поле битви». Однак подібні «абстрактні» уявлення не визначали повністю того, як сприймалися вікінги в конкретній повсякденності [67, с. 37].

Головною рисою «останніх часів» є не нашествя вікінгів на Англію нашествия, а небажання та нездатність англосаксів протистояти їм. Вікінги, на відміну від раніших описів, постають, швидше, як безлика сила, що діє з

неминучою невідворотністю. Вони не стільки носії зла самі по собі, скільки інструмент, що розкриває всю глибину морального падіння народу англів, що забув християнські та героїчні цінності [67, с. 37].

Напад на Ліндісфарн вразив багатьох сучасників, відреагував на неї і найбільший письменник того часу Алкуїн (бл. 735-804), про що свідчить зміст багатьох його листів [3]. Послання свідчать про те, наскільки стурбував напад норманів християнську інтелектуальну еліту того часу. У цих листах Алкуїн не тільки пояснював причини цієї катастрофи, покладаючи відповідальність на самих постраждалих, але й дав поради щодо запобігання подібним трагедіям у майбутньому, а також одним з перших у англосаксонській Британії чітко визначив зони відповідальності мирян та духовенства [56, с. 103]. У поемі «Про ліндісфарнську різанину» увага читача звертається не на деталі жорстокої бійні, а на сенс мучеництва. Алкуїн зображує загибель монастиря як вчинення Літургії [2, с. 250].

«Англосаксонська хроніка» складалася при дворі короля Альфреда в той самий час (880-890-і рр.), коли головним, життєво важливим завданням королівської влади був захист країни від вікінгських навал. Перша хвиля набігів була відбита, але навряд чи у когось були сумніви в тому, що загарбники з'являться знову. Боротьба з вікінгами та утвердження верховенства англосаксонських королів у Денло залишалися нагальною проблемою для королівської династії до часів Етельстана. Тому цілком закономірно, що війна з вікінгами стає центральною темою «придворної» хроніки [67, с. 37].

Війни з вікінгами у погодних статтях IX – середини X ст. описані з двох різних точок зору. На «вищому» плані вони постають як справедлива війна за свою землю та «священна війна» християн з язичниками [67, с. 37]. У цій війні англосакси можуть і повинні перемогти, навіть якщо, незважаючи на їх переможні зусилля, вороги часом «опановують поле битви». Однак подібні «абстрактні» уявлення не визначали повністю того, як сприймалися вікінги в конкретній повсякденності [67, с. 37]

Головною рисою «останніх часів» є не нашествя вікінгів на Англію нашествия, а небажання та нездатність англосаксів протистояти їм. Вікінги, на відміну від раніших описів, постають, швидше, як безлика сила, що діє з неминучою невідворотністю. Вони не стільки носії зла самі по собі, скільки інструмент, що розкриває всю глибину морального падіння народу англів, що забув християнські та героїчні цінності [67, с. 37].

Генріх Хаттінгдонський у своїй праці «Історія Англів» залишив детальний опис правління Едмунда Залізбокого, відзначаючи, що своє прізвище він отримав завдяки запеклій боротьбі з данами. Описуючи облогу Лондона 1016 р. він наводить цікаву деталь: дани проклали великий канал на південному березі провели кораблі до західного кінця міста, що значно ускладнило становище жителів міста [9, с. 263-264].

«Життєпис короля Альфреда» Ассерія [6] – латиномовне оповідання про життя та діяльність короля Альфреда Великого (872–899), написане його сподвижником та наближеним, активним діячем «альфредівського відродження» єпископом Ассерієм. Вченими неодноразово висловлювалося думка, що твір Ассерія – це не прижиттєва біографія Альфреда, а пізніша підробка [41, с. 228]. Є дані на користь того, що праця Ассерія призначалася – хоча б частково – для читачів в Уельсі, точніше – у тих валлійських королівствах, які нещодавно визнали верховну владу Альфреда, проте про побутування цього твору в Уельсі нічого не відомо [41, с. 229]. Згідно іншої точки зору, основною передбачуваною аудиторією твору був все ж королівський двір Уессексу. З посвяти на початку тексту випливає, що Ассерій писав свій твір, припускаючи, що його прочитає сам король Альфред [41, с. 229].

У «Життєписі» представлені свідчення про збройну боротьбу Альфреда з данами буквально з перших днів правління, зокерма про битву аглосаксів з вікінгами неподалік королівської вілли Уїлтон (871 р.), за 75 кілометрів на південний захід від Редінга [6, с. 233]; поразку англосаксів він пояснював тим, що «християни мали невелику кількість людей..., оскільки в цьому році

брали участь у восьми битвах проти язичників...» [6, с. 233]. Біограф Альфреда залишив опис битви при Еддінгтоні (влітку 878 р.), умов домовленостей Альфреда з ватажком вікінгів Гутрумом [6, с. 235].

Своєрідним розповідним джерелом, що містить досить великі відомості з політичної історії, є скандинавські саги (ісландське слово «сага» походить від дієслова, що означає «сказати» чи «розповідати», і, відповідно, початкове значення цього слова – те, про що «розповідають»; впродовж всієї епохи вікінгів ці перекази побутували в усній формі, писемна фіксація відбулася в XIII – XIV ст.). Їхня специфіка полягає в тому, що, будучи усними оповідями, що передавались з покоління в покоління, починаючи з епохи вікінгів, і записаними лише в XIII ст., вони є чимось середнім між власне історичним наративом і художнім твором. Збереження протягом багатьох століть розвиненої усної традиції в скандинавському суспільстві забезпечило певну скрупульозність саг у всьому, що стосується подій, імен, в описі місцевості, вчинків людей, при переказі родоводів і т.д. Адже завданням оповідачів було повідомити свою аудиторію відомості про те, «як було насправді» [46, с. 34].

Для нашої теми інтерес становлять власне, тільки так звані «королівські» саги, що розповідають безпосередньо про політичні події історії, як правило, у вигляді життєписів скандинавських конунгів. Найбільш відомим їхнім зібранням є «Коло земне», записане близько 1240 р. в Ісландії під керівництвом Сноррі Стурлусона (бл. 1178-1241) – видатного політичного діяча своєї країни та епохи. У цій збірці і саги про королів – ватажків вікінгів, які мали безпосереднє відношення до подій датського завоювання Англії – Олава Трюггвасона, Олава Святого, Харальда Суоворого Правителя (Хардраду).

У «Сазі про Егіля Скаллагрімссона» [19], присвяченій подіям 860-100 рр., розповідається про те, як її герой, знаменитий скальд Егіль жив у Англії, служив королю Етельстану (Адальстейну) [19, с. 152] та разом зі своїм братом Торольвом приймав участь у битві при Вінхейді [19, с. 154]

(ймовірно, Брунанбурзі). У прозовій частини саги битва при Вінхейді описується виключно з погляду Егіля і Торольва.

«Сага про Хакона Доброго» містить інформацію про те, вдала внутрішня політика короля Етельстана сприяла підвищенню його авторитету за межами самої Англії. Це підтверджується тим фактом, що правителі іноземних земель надсилали своїх синів виховуватись при дворі Етельстану. Серед них був і король Норвегії Харальд Прекрасноволосий.

«Сага про Олава сина Трюггві» містить чимало фактів про англо-норманські взаємини: походи конунга Олава в Нортумбрію, Шотландію [18, с. 115]. В сазі зазначається, що «він практично обійшов навколо всю Британію, – він воював всюди. Англійці, жителі Уельсу чи норвежці Камберленда – усі стали його легкою здобиччю» [18, с. 117].

«Сага про Харальда Суворого» [15] містить ряд важливих свідчень, що дають змогу простежити військову діяльність норвезького конунга: мотиви походу в Англію, шикування норманів та їхню стратегію у битві при Стамфорд Бріджі і, зрештою, загибель Харальда Хардради.

Ще одним скандинавським джерелом, важливим для дослідження нашої теми є «Пасмо про Хемінга сина Аслака» [11] (давньоскандинавське *Ráttir, Rættir* — поняття, що узагальнює короткі літературні твори, записані в Ісландії в XIII –XIV ст. давньоісландською мовою і розповідають про історію і життя скандинавських народів в період з 930 по 1030 рр., так звану «добу саг». Метафорично термін «пасмо» можна перекласти як «шматочок, уривок». Основна відмінність «пасма» від «саги» – коротке прозаїчне оповідання). У тексті «Пасма» представлена дещо інша версія стосовно того, які саме обставини (особистого характеру) зумовили те, що Харальд Харальдссон прийняв рішення вирушити завойовницьким походом проти Англії у 1066 р. До того ж в тексті представлена інформація про те, що Харальда напередодні битви при Стамфорд Бріджі супроводжували погані знамення, як застереження про ризикованість даної виправи. Можемо припустити, що даний текст бу покликаний виправдати поразку норвезького

конунга в Англії, якщо враховувати те, що вікінги всерйоз вірили у такі знамення.

«Хроніка» Тітмара Мерзебурзького, написана в XII ст., розповідає в основному про континентальні події і лише епізодично стосується завоювання Англії данами і правління Кнута. Спочатку засуджуючи датське вторгнення, Тітмар потім відзначає «переродження» Кнута із завойовника країни у її покровителя та захисника [21, с. 149-150].

Адам Бременський – канонік Гамбурзького собору, який відвідував Скандинавію з місіонерською метою в останній третині XI ст., у своїй широко відомій праці «Діяння єпископів Гамбурзької церкви» [1] писав здебільшого про континентальні і церковні справи, але навів і ряд цінних свідчень про Свейна Вилобородого і Кнута, їх взаємини з Німецькою Імперією та про скандинавську зовнішню політику, а також про проблеми християнства та язичництва в Данії та про церковну політику Кнута [1, с. 52-53].

Метою даного дослідження є комплексне висвітлення скандинавських походів в Англію досліджуваного періоду. Виходячи з мети, **завданнями** дослідження є:

- з'ясувати причини військового вторгнення вікінгів на Британські острови;
- охарактеризувати методи скандинавської експансії;
- визначити методи боротьби англосаксонських правителів проти натиску вікінгів;
- висвітлити перебіг ключових битв англосаксів і скандинавів;
- проаналізувати моделі англо-скандинавської взаємодії у досліджуваній період.

РОЗДІЛ 1. ПОЧАТОК І ПЕРШИЙ ЕТАП ДАТСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ В АНГЛІЮ VIII – IX СТ.

Кінець VIII – початок IX ст. став періодом небувалої активної зовнішньої експансії всіх скандинавських племен. Оскільки головну роль у ранніх нападах на Англію відігравали дани, то англосакси називали «язичниками» і «данами» всіх скандинавів, які з'являлися в їхній країні, хоча, безперечно, серед них були і шведські, і норвезькі вікінги.

«Англосаксонська хроніка» під 787 (789) роком повідомляє про три датські кораблі, що пристали до берегів Англії, команда яких вбила королівського службовця. Наприкінці основного повідомлення наголошується, що це були перші кораблі данців на півдні Англії [5, с. 62]. Однак традиційно прийнято вважати початком експансії напад на Ліндісфарнський монастир (793 р.), оскільки це перший чітко датований набіг скандинавських піратів на англійські землі. Зазначимо, що історіографічна концепція «епохи вікінгів», як така належить данцю Йєнсу Якобу Асмуссену Ворсо (1821-1885), який розвинув її під час наукової подорожі Великою Британією та Ірландією в 1846–1847 р. Період її оформлення, середина XIX ст., – період зростаючого націоналізму. У своїх пізніх роботах Ворсо використовував термін «вікінги» замість «північани» і встановив хронологічні рамки епохи з точністю до сторіччя – 700–1000 рр. н. е. [84, с. 210] Визначення епохи, що відповідає суті подієвої історії прирівнює початкові та кінцеві дати до конкретних подій, вперше відбулося у XX ст. Воно пов'язане з ім'ям норвезького археолога Хокона Шетеліга (1877-1955). Сама ідея ототожнення початку епохи вікінгів з набігом на Ліндісфарн у 793 р. була названа аксіомою Шетеліга. Саме вона превалювала у поглядах вчених 1920–50-х рр. Суть «аксіоми» полягала в утвердженні паралельності та синхронності в розвитку політичного устрою, економіки та матеріальної культури стародавніх угруповань. Шетеліг сформулював свої погляди на початку 1930-х рр. У його англomовній роботі

1940 р. ми читаємо: «Безумовно, перші атаки вікінгів потрясли світ і стали неприємним сюрпризом... люди з узбережжя Північного моря не могли не знати один про одного, численні свідчення дозволяють нам простежити їх обмін товарами та елементами культури протягом тривалого часу. <...> Але <...> все це – свідчення торгівлі та мирної взаємодії. <...> позитивна історична інформація <...> говорить про те, що постійні набіги вікінгів були мукою і прокотилися Західною Європою з кінця VIII ст.» [96, р. 9]. У той же час події, вибрані в якості рубежу для епохи вікінгів, відображають західну, середньоевропейську точку зору VIII-X ст. Зокрема, визначальний вплив на неї зробив Алкуїн, який вважав скандинавів виключно морськими розбійниками [84, с. 211].

Отже, дата 793 р. є доволі умовною для початкової точки відліку для епохи вікінгів. Вікінги не виникають з нізвідки 793 р. Задовго до набігів кінця VIII ст. у регіоні Північного моря існували економічні зв'язки та торгівля, якими північні воїни, готуючись до походів, визначали собі пріоритетні об'єкти грабежу. Це були причини набігів, що почалися наприкінці VIII ст. Дискусія про час початку епохи вікінгів – це насамперед конфлікт дослідницьких позицій, що має мало спільного із реальним вивченням епохи [83, с. 48].

Насправді напади погmanni (північних людей) на Британію були давньою традицією: судячи з саг, предки вікінгів вважали Британські острови віддаленими, але зручними угіддями для грабунків; за півстоліття на початок епохи вікінгів п'ята частина Англії, Нортумбрія, належала скандинавському конунгу Івару Широкої Обійми [16, с. 33]. Набіги траплялися у VIII ст. і до погрому святої обителі на о. Ліндісфарн: у 750-ті рр. нормани пограбували о. Танет у Ла-Манші навпроти гирла Темзи, в Мерсії з ними бився король Оффа. Сам Алкуїн походив з англів, навала яких на Нортумбрію 350 років тому була не меншим «жахом», ніж пограбування вікінгами монастиря св. Кутберта [45, с. 209].

Набіг вікінгів на Ліндісфарн описаний в «Англо-Саксонській хроніці» (у рукописах D, E, що відображають так звану «північну редакцію») хроніки [50, с. 112]), де йому передували різні ознаки: «Тоді зловісне знамення було явлено над землею Нортумбрії, і воно страшенно налякало людей: то були гігантські вихори, і блискавиці, і видно було вогняні дракони, що літали серед хмар. За цими знаками невдовзі був великий голод, а через недовгий час, того ж року на шості іди січня, набіг язичників страшно розорив Божу церкву на острові Ліндісфарн, через грабіж і смертовбивство» [50, с. 112].

Ця подія вразила багатьох сучасників, відреагував на неї і найбільший письменник того часу Алкуїн (бл. 735-804), який відреагував на цю подію цілою низкою листів. В одному з послань нортумбрійському королю Етельреду Алкуїн так описав трагедію, що сталася: «Ось церква святого Кутберта окроплена кров'ю священників Божих, пограбовано всі прикраси, місце у всій Британії найшановане віддано язичникам на пограбування. І де вперше після від'їзду св. Пауліна з Йорка християнська релігія в нашому народі отримала початок, там горе та нещастя вперше сталися. Хто цим не наляканий? І хто це, мов захоплену батьківщину, не оплакує? Вибраний виноградник розорений вовками, спадщина Божа віддана не Його народові. І де була хвала Господа, там забава язичників. Святе торжество перевторилось на жалобу» [цит. за: 50, с. 113]. При цьому Алкуїн перерахував знамення, що віщували напад з «північних країв» [71, с. 236]. Оскільки ці знамення були явлені «під час Чотиридесятниці», тобто найпізніше до початку травня, то логічно припустити, що вікінги, як це було в них прийнято, розграбували Ліндісфарн влітку [71, с. 236].

До настоятеля ліндісфарнської обителі, єпископа Хугібальда Алкуїн із співчутливим вигуком: «Як язичники осквернили святилища Божі, і пролили кров праведників навколо вівтарів, попрали тіла праведників у храмі Божим, як нечистоти надворі!» [цит. за: 71, с. 240]. Ще лаконічніший він у листі до братії Веармута-Ярроу: «Хто не боїться жахливої події, що сталася в Ліндісфарнській Церкві?» [цит. за: 71, с. 240]. У поемі «Про ліндісфарнську

різанину» увага читача звертається не на деталі жорстокої бійні, а на сенс мучеництва. Алкуїн зображує загибель монастиря як вчинення Літургії [2, с. 250].

Майже кожен лист Алкуїн починає з роздумів про причини вторгнення. Він стверджує, що подія ця зовсім не випадкова і була спричинена великими гріхами людей, розмірковує про гріхи, які, на його думку, стали особливо великими в останні роки. Масштаб гріхів, на думку Алкуїна, настільки великий, що він навіть протиставляв християн, нинішніх жителів островів, які мало не втратили свою територію, їхнім предкам-язичникам: «...наскільки ж це велика ганьба, що ми, християни, втратили те, що ці язичники набули!» [3, с. 94]. Цей напад дав Алкуїну привід порушити низку важливих питань, що стосувалися як пояснення історії, так і обов'язків тих чи інших членів християнської спільноти. Слід зазначити, що Алкуїн не тільки пояснював причини катастрофи, покладаючи відповідальність на самих постраждалих, а й дав поради щодо запобігання подібним трагедіям у майбутньому [55, с. 90]: «Якщо ви будете одностайними, хто зможе протистояти вам?» [3, с. 94].

Описи Алкуїна відобразили апокаліптичне бачення подій, що відбувалися. Їхній глибинний зміст полягав у тому, що настала нова епоха [84, с. 209]. Потрясінням для Алкуїна та його сучасників була безстрашність, з якою нормани руйнували християнські святині, і приголомшливий розмах навал. Протягом 790-х років. вікінги громили монастирі та селища в Ірландії, північній та східній Англії, на о. Мен (798), в Аквітанії (799); «з останнього десятиліття VIII ст. напади скандинавських флотилій на землі від Ладозького озера на сході до Ірландії на заході стають повсюдним лихом» [80 а, с. 39]. Цей напад закарбувався у свідомості англосаксів як чіткий рубіж, що відокремив порівняно мирний період їхньої історії від періоду вторгнень, насильства, крові та руйнувань [43, с. 39].

Напад вікінгів на одну з найбільш високошанованих святинь Англії був першою подією «епохи вікінгів», що викликав резонанс у писемних

джерелах. Археологічні знахідки, однак, дають підстави вважати, що міграційні рухи скандинавських племен у бік Британських островів почалися значно раніше. Встановлено, наприклад, що жвавві контакти між Британією та Скандинавією існували вже у VI-VII ст. Найбільш яскравим свідченням цього є знахідки у знаменитому «похованні в човні» в містечку Саттон-Ху англійського графства Суффолк, які ілюструють поховальний обряд, близький до династичних поховань Південної Швеції. Тісні зв'язки існували також у цей час і між мешканцями Південної Норвегії та населенням східного узбережжя Англії. На рубежі VII-VIII ст. почалася норвезька колонізація Оркнейських та Шетландських островів [57, с. 102-103].

Одним з найважливіших показників тісного взаємозв'язку, що існував між Англією та Скандинавією задовго до походів вікінгів, причому зв'язку, що усвідомлювався англосаксами як спорідений зв'язок, може слугувати героїчний епос «Беовульф». Сюжет поеми, що прийшов до англосаксів, ймовірно, ще до їх переселення на Британські острови розповідає про боротьбу двох скандинавських народів, що колись були сусідами англосаксів на континенті, а саме данів і гаутів [43, с. 39]. За припущенням деяких фахівців, окремі рядки «Беовульфа» свідчать про поселення скандинавів в Англії ще в епоху Великого переселення народів [66 а, с. 69-70].

Після розграбування абатства на острові Ліндісфарн нормани напали на монастир у Ярроу, а в 795-796 рр. їх побачили жителі південної та західної Англії та Ірландії. До 830-х рр. дани зі сходу та півдня, а норвежці з півночі та заходу здійснювали практично щорічні набіги, грабуючи населені пункти та монастирі, вбиваючи і захоплюючи в рабство мешканців, розкрадаючи і знищуючи цінності, уганяючи худобу. Посилюється міграція скандинавів на Оркнейські та Шетландські острови, а острів Мен стає опорною базою для їхніх кораблів-«драконів», що сіяли жах і паніку серед приморського населення [43, с. 39].

Слід зауважити, що передумови та мотиви широкої та різноманітної експансії скандинавів досі залишаються не цілком з'ясованими. Основна причина, мабуть, полягала в тому, що, як і будь-яка інша велика історична подія, рух вікінгів важко піддається однозначній інтерпретації. Він був зумовлений цілим комплексом найрізноманітніших факторів, пов'язаних з внутрішнім становищем як скандинавських країн, так і територій, що піддавались нападам. До таких причин можна віднести зростання населення Скандинавії, що привело в кінцевому підсумку до перенаселення і нестачі і без того обмежених вільних земель, спочатку в Норвегії (звідки і розпочалися перші набіги на Британські острови в цілому і на Англію зокрема), а потім і в Данії [31, с. 13]. Дана точка зору виходить ще к суджень середньовічних авторів (Дудо Сен-Кантенський, Адам Бременський), які писали про перенаселеність і бідність північних країн, і в сучасній літературі є однією з панівних, хоч і піддається певній критиці [31, с. 14].

Процеси, що відбувалися в цей час всередині самого скандинавського суспільства, також сприяли тому, що значна частина чоловіків у юнацькому і молодому віці вирушала у «вікінг» (військовий похід). Піднесення войовничої знаті (хевдінгів та годі), якій війна та грабіж давали багатства, що використовувались ними для підвищення свого суспільного престижу, приваблювало до неї численні маргінальні верстви давньоскандинавського населення та різноманітних шукачів пригод, які склали кістяк норманських дружин. Одним із серйозних спонукальних мотивів походів вікінгів була торгова діяльність, у певному сенсі теж носила розбійницький характер [59, с. 15].

Говорячи про передумови норманських походів, не можна не враховувати і соціально-психологічний фактор, пов'язаний зі змінами у духовній сфері та менталітеті скандинавів. Відродження язичництва, якісні зрушення у скандинавському мистецтві (зокрема зміни традиційного «звіриного стилю» у бік динамізму), розвиток скальдичної поезії та рунічної писемності – все це свідчить про певну ломку суспільної свідомості

скандинавів, про створення духовної атмосфери, що сприяла військовій експансії [48 а, с. 138].

Були й матеріальні передумови. Вирішальною з них став перелом у розвитку скандинавського кораблебудування, що дозволило створювати судна зі стійким кілем, системою вітрил і весел. Такі кораблі відрізнялися швидкохідністю, могли протистояти ударам океанських хвиль, що майже не залежали від напрямку вітру, а їх малий осад дозволяв причалювати практично до будь-якого берега.

Зазвичай вважають, що судна норманів вікінгів через їх квадратні вітрила могли пливти лише за вітром (на «фордевінд»). Проте ґрунтовне вивчення корабля вікінгів продемонструвало, що фактично нижню частину вітрила можна було розтягнути з допомогою бона, закріпленого у спеціальному «гнізді» на палубі. Цей пристрій (ймовірно у поєднанні з булинем) зумовлював можливість корабля пливти в «крутий бейдевінд», і вірогідно, і повертати на інший галс. Все це було відтворено на репліці знаменитого корабля з Гокстада, виготовленій у 1949 р., яка могла рухатись в «крутий бейдевінд» в межах 5,5 румбів до вітру. Поєднання вітрильного парусного і веслового рушіїв визначило найбільш сприятливі умови для маневрування. Кораблі могли використовуватись як для плавання по морях, так і по річках. На деяких з них також могли пропливати під низькими мостами. До того ж, можна було не боятися штилю і і штормового вітру та течії [58, с. 14].

«Дракони» спочатку зробили вікінгів повноправними господарями на морі, гарантуючи раптовість нападу та надзвичайну мобільність їх загонів [33, с. 17]. Немаловажно і те, що всі свої напади вікінги робили з винятковою зухвалістю, і тому навіть невелика їхня дружина завдавала значних збитків. Безпрецедентна відвага скандинавських воїнів створювала враження наступу цілих полчищ «данів», хоча насправді на початку IX ст. їхні загони, що здійснювали набіги в Англію, були дуже невеликими [62, с. 17].

Повертаючись до конкретної історії, слід зауважити, що у 30-х рр. IX ст. військово-колонізаційний рух вікінгів в Англію набуває дещо іншого характеру. Продовжуючи практику майже щорічних нападів на прибережні території Британських островів, скандинави поступово починають проникати у внутрішні райони Англії. Кількість вікінгів, що беруть участь у цих експедиціях, також зростає, і «Англосаксонська хроніка» налічує в деяких з них до 350 кораблів [5, с. 65]. У 835 р. «дани» захоплюють острів Уайт, що став їхньою другою опорною базою, звідки здійснювались напади на південно-західну Англію, і в першу чергу на Уессекс [43, с. 43].

У 835 р. нормани напали на острів Шеппі у гирлі Темзи [5, с. 64], а наступного – велика армія вікінгів висадилася на узбережжя Корнуолла і, уклавши союз з місцевими уельськими князьками, рушила вглиб країни [66 а, с. 48]. Зупинити скандинавів вдалося королю Вессекса Егберту у битві біля Хінгїстдуна. У 840 р. англосаксам знову вдалося розбити дружини вікінгів біля Саутгемптона, але наступного року вони зазнали нищівної поразки біля Портленду [5, с. 65]. 842 р. приніс перші напади вікінгів на великі міста Англії: постраждали Кентербері, Рочестер і Лондон [5, с.65], а потім настала короткочасна перерва.

У 851 р. вікінги вперше зазимували на території Англії – обраний ними для цього острів Танет розташовувався біля південно-східного узбережжя країни. До цього, проводячи біля її берегів лише літній час, вони поверталися восени додому. Нечасто проникали вікінги поки що й углиб острова, обмежуючись прибережною смугою 10-15 км. Знаходячись на стадії розрізненості і провадячи безперервні міжусобиці, англійські держави, які не мали досвіду відбиття нападів з моря, виявилися безсилими перед обличчям добре озброєного, навченого та організованого ворога, який використовував швидкохідні кораблі з малою осадкою, що давало можливість вікінгам підпливати прямо до берега [66 а, с. 48].

Навесні 852 р., за повідомленням «Англосаксонської хроніки», «...у гирло Темзи увійшов язичницький флот із 350 кораблів з величезним

війською; при цьому були спустошені Дорубернія, столиця Кента, і Лондон...» [5, с. 65]. Одночасно дружини норманів напали на Мерсію та розбили військо короля Беортульфа [5, с. 65].

Подібний розвиток подій міг означати лише одне: від розбійницьких нападів вікінги переходять до встановлення свого постійного контролю за значною територією північно-східної Англії та освоєння захоплених областей. Протягом перших 15 років другої половини IX ст. боротьба триває з перемінним успіхом, поки в у вересні 865 р. не відбувається нове масове вторгнення, яким починається новий етап скандинавської експансії в Англію.

Восени 865 р. військо данів, яке згодом англосакси назвали «великою армією», на чолі з Іваром Без кісток та Хальфданом (сама згадка конкретних імен вождів вікінгів свідчить про їхню популярність у тодішньому світі і, відповідно, є одним з показників досить високої організованості військових контингентів скандинавів у цей час [31, с. 14]), синами прославленого вікінга Рагнара Лотброка, який у 845 р. намагався захопити Париж, висадилося на східному узбережжі Англії. На користь організованого характеру скандинавських армій, на думку М. Александрова, говорить і той факт, що в середині IX ст. у різних місцях Британських островів вікінги застосовують дуже подібні військові прийоми, нерідко дуже ґрунтовно продумані. Як яскравий приклад дослідник наводить практику нападу на великі поселення під час визначних церковних свят, коли місцеве населення не було готове до організації збройної відсічі. Зокрема, подібний прийом був використаний Іваром Рагнарссоном під час нападу на Йорк у День Усіх Святих (13 листопада) 867 р. [30, с. 9].

Провівши рік у Східній Англії за згодою з місцевою владою, вони обзавелися кіньми та спорядженням для подальших походів углиб країни [5, с. 67]. В одній із битв загинув король Східної Англії Едмунд, невдовзі після смерті канонізованого як святого мученика. Перший з наступних походів був направлений на Йорк. Як розповідається в ісландській «Сазі про Рагнара Шкіряні Штани», метою Івара та Хальвдана була помста за батька, який був

захоплений королем Нортумбрії Еллою і закінчив життя в зміїному колодязі в Йорку [12]. Ця історія нагадує легенду, але які б не були справжні причини, 1 листопада 866 р. дани увійшли до Йорка. Об'єднані для відбиття наступу скандинавів два ворогуючі між собою претенденти на нортумбрійський трон загинули в битві, південно-східна Нортумбрія потрапила під владу данів, а північно-західна – під владу норвежців, напад яких співпав з походом Івара та Хальвдана [66 а, с. 49]. Протягом дев'яти років військо данів билосся в Мерсії, нападало на Уессекс, розгромило об'єднану мерсійсько-уессекську армію, під керівництвом Етельреда та його брата Альфреда, захопило у 871 р. Лондон. Нарешті, 876 р., розділившись на дві частини, військо данів почало осідати на захоплених землях. Хроніст записує під цим роком: «Хальвдан поділив землю в Нортумбрії, і вони її зорали і почали з неї жити» [5, с. 70].

Ставши господарями всієї східної частини Англії, дани спрямували свою зброю проти Уессекса, який до цього часу залишився фактично єдиним англосаксонським королівством, яке зберегло свою незалежність. Наступної весни вони зустрілися в битві біля Ешдауна з уессекським військом, яке очолювали король Етельред і його молодший брат Альфред. В результаті кровопролитної битви англосакси здобули перемогу і на якийсь час зупинили просування норманів. Але перемога під Ешдауном виявилася короткочасним успіхом. Двома тижнями пізніше військо Уессексу було розбите в сутичках біля Бейзінга і Мальборо. Ще через два місяці, на Великдень, від ран, отриманих у цих битвах, король Етельред помер [6, с. 232]. На Уессекський престол зійшов його брат Альфред [6, с. 233] (871-899 рр.), який, за словами відомого французького медієвіста М. Блока, «будучи досконалим продуктом англосаксонської цивілізації, людиною, яка краще, аніж будь-хто інший у тих варварських королівствах, зуміла сплавити в оригінальний синтез здобутки протилежних культурних традицій» [35, с. 41].

Початок правління Альфреда виявився вкрай складним. Не пізніше, ніж через місяць після сходження на престол йому довелося знову «зіткнутися з

багаточисельною армією скандинавів неподалік королівської вілли Уїлтон, за 75 кілометрів на південний захід від Редінга. Те, що поле битви цього разу знаходилося вже в межах Уїлтшира, тобто в самому серці споконвічних уессекських земель, показувало, що військова ситуація продовжувала погіршуватися. Битва виявилась надзвичайно тривалою і, мабуть, кровопролитною [42, с. 130]. «У міру того як обидві сторони наполегливо і завзято билися у всіх місцях протягом більшої частини дня, – розповідає Ассерій, – язичники усвідомили ту небезпеку, на яку вони всі наражалися, і не в змозі більше виносити натиск своїх ворогів розвинулися і втекли» [6, с. 233]. Але, на жаль, зухвало обдуривши своїх переслідувачів, вони незабаром повернулися в битву і, здобувши перемогу, залишилися господарями поля битви.

Як і інше англосаксонське військо при Гастінгсі двома століттями пізніше, західні сакси при Уїлтоні, очевидно, потрапили в пастку: захоплені удаваним відступом «данів», вони зламали стрій і виявилися оточені переважаючими силами супротивника [42, с. 130].

Таким чином, першу битву Альфред програв. Втім, не варто занадто звинувачувати його в цьому. Жоден воєначальник раннього Середньовіччя не міг повністю контролювати рух свого війська в гарячці бою. Навіть якщо він і мав технічну можливість віддавати осмислені накази під час самої битви, він зовсім позбавлявся її, коли починалося переслідування відступаючого противника. Крім того, необхідно враховувати, що «героїчна схема» військового керівництва, якій, безсумнівно, мав слідувати Альфред, припускала, що вождь, ризикуючи життям, зобов'язаний битися в перших рядах своїх полків [93, р. 197].

Вирішальну роль, однак, у поразці англосаксів у битві при Уїлтоні, судячи з усього, відіграла чисельна перевага норманів, і Альфред просто не мав достатньо воїнів для того, щоб розвинути досягнутий на початку бою успіх. Як пояснює його біограф, «християни мали невелику кількість людей..., оскільки в цьому році брали участь у восьми битвах проти

язичників...» [6, с. 233]. Його пояснення підтверджується лаконічним твердженням «Англосаксонської хроніки», що в битві при Уілтоні у Альфреда було «маленьке військо» [5, с. 69]. Військові сили, що були в його розпорядженні, були майже виснажені безперервними важкими боями з «данами» зими-весни 871 р., а їх поповнення було вкрай утруднене, якщо взагалі можливо в умовах, що склалися [42, с. 131].

Справа в тому, що до середини IX ст. реальну бойову силу англосаксонських королівств, включаючи і Уессекс, становили вкрай нечисленні дружини короля та представників знаті [93, р. 198]; у разі крайньої необхідності до них приєднувалося піше ополчення всіх вільних даного шира (графства) під проводом елдормена (королівський чиновник, якого призначали за згодою «ради мудрих» з правителів місцевої знаті для управління територією графства) чи королівських тенів (представників служилої знаті) [78, с. 357]. Ці територіальні ополчення або вливались як окремі контингенти в королівське військо, або – частіше всього самостійно обороняли свою територію від ворога противника. Оскільки скликалися вони час від часу, їхнє військове мистецтво залишало бажати кращого. Головне ж полягало в тому, що ополчення ширу було слабко пристосоване до боротьби з мобільними загонами «данів»: поки місцевий елдормен збирав свою «армію» по селах та селах шира, вікінги найчастіше вже встигали розграбувати околиці та, навантажені здобиччю, віддалялися [42, с. 132].

Як би там не було, поразка під Уілтоном означала, що на всіх сподіваннях Альфреда на вигнання загарбників з території його королівства силою зброї не слід було сподіватись. Натомість потрібно було домовлятися з вікінгами [42, с. 132]. На жаль, наші джерела нічого не повідомляють про умови укладеної мирної угоди. Ассерій, роблячи гарну міну при поганій грі, сповіщає, що «дани» погодилися покинути територію Уессекса і дотрималися свого слова [6, с. 233]. Справді, восени 871 р. армія «данів» очистила Редінг і вирушила на зимівлю квартири до мерсійського Лондона.

Але Альфреду, очевидно, довелося заплатити сріблом за наданий перепочинок [87, р. 26].

Яким чином молодому королеві вдалося знайти на це гроші, показує одна вкрай цікава і певною мірою незвичайна грамота, випущена Альфредом набагато пізніше, у 879 р., що фіксує повернення земельного пожалування на користь єпископа Вінчестерського Деневульфа. Вона в деталях описує історію двох великих угідь – 50 гайд (*gaйда (hida, hiwisc)* – в центральній і південній Англії – теоретично гайда являла собою земельну ділянку, в якій повинно було бути не менше 120 акрів (бл. 49 гектарів) і який вважався достатнім для підтримання існування одного селянського домогосподарства впродовж року) у Чизлдоні, графство Уілтшир, і 60 гайд у Херстборн-Прайорз, графство Темпшир, – які кафедральний собор Свв. Петра та Павла свого часу отримав від короля Етельвульфа. Судячи з усього, десь на рубежі 871-872 рр. тодішній єпископ Вінчестера Еалферт був змушений остаточно поступитися правами на цю землю Альфреду, який до цього мав угіддя «на термін життя» [42, с. 133]. Розкривається і причина, через яку це сталося: будучи не в змозі «сплатити величезну данину, яку весь народ наш мав звичай віддавати язичникам», єпископ та його клірики звернулися за допомогою до Альфреда, який і заплатив їхню частку податку за передане йому спадкове право на землю [42, с. 133].

У Альфреда влітку 871 р. не було вибору: якщо не вдалося здолати противника збройною рукою, слід спробувати перемогти його силою грошей. Якби в цей момент Альфред став чинити опір, його королівство, напевно, розділило б долю Нортумбрії та Східної Англії [42, с. 133].

Згідно з повідомленням «Англосаксонської хроніки» під 871 роком, «цього року проти данів було дано дев'ять великих битв у королівствах на південь від Темзи... Цього року було вбито дев'ять [датських] ерлів і один король» [5, с. 69]. У якомусь сенсі 871 рік справді виявився переломним: уессекціями було здобуто якщо не військову, то важливу моральну перемогу. Їхня країна виявилася єдиною не тільки з усіх англосаксонських, а й

європейських королівств, яке не тільки встояла під ударами вікінгів, а й змогла завдати їм такої істотної шкоди, щоб, принаймні на якийсь час, направити «данів» на пошуки легшої здобичі.

Такою здобиччю знову виявились Мерсія і Нортумбрія. Скориставшись довгою відсутністю «великої армії», повсталі нортумбрійці вигнали из Йорка маріонеткового короля Егберта і архієпископа Вульфхере, який підтримував його. Скандинави відреагували на ці події стрімким висуванням восени 872 р. до міста Торксі, графство Ліндсей. Їхні вожді знову продемонстрували чудове стратегічне чуття: розташований на річці Трент, на північно-східному кордоні Мерсії та Нортумбрії, він контролював єдину римську дорогу, що пов'язувала ці два королівства. Крім того, вибудований ще римлянами судноплавний канал пов'язував Торксі з Лінкольном, звідки річкою Уітам вони легко могли дістатися Східної Англії, отже, до затоки Уош і відкритого моря [33, с. 105].

Окупація Торксі норманами поставила перед мерсійським королем Бургредом дилему: боротися із завойовниками або, подібно до свого уессекського зятя, вести з ними мирні переговори. Незважаючи на те, що рік тому він уже заплатив ватажкам «данів», які зимували в Лондоні, вони не виявляли жодного бажання покинути його королівство. За подібних обставин чотирма роками раніше військову допомогу Бургреду зміг надати король Етельред. Тепер ситуація змінилася і чекати допомоги з Уессекса не доводилося. Тому Бургред спробував утихомирити своїх непроханих гостей. Як жест доброї волі він надав притулок вигнаним з Йорка Егберту і архієпископу Вульфхере, а також почав переговори про мир з «данами», який засів у Торксі [33, с. 105]. Очевидно, він розраховував схилити їх до того, щоб вони звернули свої погляди на Нортумбрію, а Мерсії дали спокій. Якщо так, то він прорахувався. Після того, як був підписаний мир, скріплений, як і зазвичай, виголошеними клятвами і видачею заручників, частина вікінгів з Торксі спустилася вниз по Тренту і несподіваним ударом захопила важливий політичний і торговий центр Мерсії, місце поховання її королів, Рептон,

графство Дербішир. Зраджений частиною своїх наближених, у 874 р. Бургред зрікся престолу і вирушив у добровільне вигнання. Не бажаючи, мабуть, доставляти зайвих неприємностей Альфреду, він і його дружина Етельсвіта рушили до Риму, де того ж року Бургред закінчив своє життя в одному з монастирів «саксонського двору»; сестра Альфреда, Етельсвіта, померла у 888 р. в Павії [42, с. 136].

Історія Мерсії 874-877 рр. наочно демонструє можливу долю Уессекса у випадку, якби Альфред програв кампанію 871 р. Відповідно до вже апробованої в Нортумбрії практики, «дани» посадили на мерсійський престол свого ставленика Кеолвульфа II (874-?), який «видав їм заручників і дав клятву, що вона (Мерсія) буде готова підкоритися їм на першу вимогу і що він сам (Кеолвульф) і його люди будуть служити язичникам» [42, с. 133]. Хоча і названий в «Англосаксонській хроніці» «нерозумним тенем» [5, с. 69], Кеолвульф II, швидше за все, вів походження від короля Мерсії Кеолвульфа I (821-823) або його старшого брата Кенвульфа (798-821) і в період свого правління під скандинавським контролем користувався всіма прерогативами англосаксонського короля, роздаючи земельні пожалування і карбуючи монету від свого імені. Більше того, зміст деяких його грамот показує, що він мав певну підтримку мерсійської знаті. Принаймні двоє з елдорменів короля Бургреда не бачили нічого ганебного в тому, щоб продовжувати служити Кеолвулфу, який отримав свій титул із рук іноземних загарбників [29, с. 116].

Зміна адміністрації в Мерсії ніяк не позначилася на її відносинах з королівством західних саксів. Як би він особисто не відносився до фактичного повалення свого зятя, Альфред, мабуть, нічого не мав проти нового мерсійського короля. Причина такої толерантності крилася, з одного боку, у військовій слабкості Уессексу перед скандинавськими господарями Кеолвульфа, а з іншого – у зацікавленості Альфреда в тому, щоб і надалі користуватися спільно лондонським монетним двором, як було заведено ще наприкінці 860-х рр. Якщо мають рацію англійські нумізмати, то Альфред і

Кеолвульф у середині 870-х рр. не лише користувалися послугами тих самих карбувальників монети, а й встановили її однотипний зовнішній вигляд. Двоє з лондонських монетчиків приписали Альфреду титул короля «саксів і мерсійців» [42, с. 137], що може свідчити про те, що вигнання Бургреда було використане ним для встановлення певного контролю над Лондоном або, принаймні, такою була плата Кеолвульфа II за дружні стосунки з королем Уессексу [42, с. 137].

У 878 р. вікінги знову почали широкомасштабний наступ. «Англосаксонська хроніка» повідомляє, що «язичники» цього разу зайняли «всю землю західних саксів», виганяючи її населення за море та підкорюючи тих, хто залишився [5, с. 71]. Навряд чи це повідомлення повністю відповідає істині, але не доводиться сумніватися в тому, що Уессекс опинився у вкрай важкому становищі, фактично підкорившись данам. Самому Альфреду з невеликою дружиною вдалося сховатися у болотах Сомерсету і, зробивши їх своєю опорною базою, розпочати партизанську війну проти завойовників. До нього почали стікатися вцілілі війська, і влітку 878 р. він зумів розбити данів у битві при Еддінгтоні, після чого останні пообіцяли покинути Вессекс, а їхній ватажок Гутрум навіть прийняв хрещення з рук Альфреда [5, с. 71; 6, с. 235]. За умовами договору, укладеного в Уедморі, Англія була поділена: нормани отримували Нортумбрію, Східну Англію та східну частину Мерсії, а також Лондон; за Альфредом залишався весь південний захід [10, с. 137]. Території, що відійшли до данів, відтоді стали називатися Областю датського права (Денло) [90, р. 805], яка, швидше всього, не становила єдиної «держави» на кшталт Нормандського герцогства, а розпадалася на окремі райони на чолі зі своїми ватажками. Утворення Денло було наслідком масових розділів захоплених під час походів земель, що юридично було закріплено в уедморському договорі між Альфредом Великим і Гутрумом в 878 р., з подальшим коригуванням кордонів у 886 р. Подібний спосіб життя скандинавського і англосаксонського селянства сприяв швидкій асиміляції перших. Мирне співіснування в результаті призвело до злиття двох мов,

судячи з усього, що носило характер поступового поглинання скандинавської мови давньоанглійською із запозиченням певних граматичних конструкцій і дуже значної кількості лексичних одиниць, які стосувалися практично всіх сфер життя. Дослідники відзначають існування певної «скандинавської англійської» мови, яка протягом деякого часу могла служити як основний засіб спілкування між скандинавськими колоністами і місцевим населенням [31, с. 17].

Пауза, що настала у військових діях, була використана королем Уессекса для проведення реформ, спрямованих на створення міцної оборони країни напередодні нової битви з данами. Обмеженість військової організації, яку Альфред Великий успадкував від своїх предків, стала очевидною у 876 р., коли він особисто переслідував великий загін вікінгів під керівництвом Гутрума, з Уорхема до Ессексу, не маючи можливості перехопити його, чи перешкодити захопленню королівських вілл з подальшим перетворенням їх на цитаделі [69, с. 154]. Уесекський король Альфред Великий, розпочав дорогу та важку реорганізацію військової системи королівства, яку він успадкував від батька та братів, адаптуючи її проти нових супротивників. Результатом стала система захисту «в глибину», що складалася з постійної мобільної польової армії (королівської дружини) та укомплектованих гарнізонами фортець, які утворювали лінію комунікацій Уессексу, в історіографії вона отримала назву «бургової системи» [87, р. 58].

Бургова система була призначена для перешкоджання проникненню «данів» углиб країни, забезпечувала скликання фірду (ополчення) та збирання податків. Про бурги часів короля Альфреда Великого можна говорити, що вони були трьох видів: королівські, єпископські [42, с. 182] та бурги елдорменів (графів). Усього за правління Альфреда, основного реформатора системи, було збудовано тридцять бургів. Будівництво було продовжено його сином Едуардом старшим в Уессексі, а також зятем Етельредом та донькою Етельфледою (869-918) в англосаксонській Мерсії [41, с. 149].

Будівництво та підтримка бургової системи однаково були покладені на всіх підданих короля включаючи: елдорменів, тенів (служилої і землевласницької знаті) і навіть клір. Останні постраждали, мабуть, більше всіх, вторгнення вікінгів привели до занепаду багатьох церков і монастирів, особливо вздовж кордону з королівством Гутрума і по східному узбережжю Кента, а їхні землі були покинуті і позбавлених робочих рук [44, с. 248]. Тому Альфред активно привласнював собі значні частини цих стратегічно розташованих земель для винагороди своїх наближених та служивих людей. Досить часто корона змушувала єпископів і абатів здійснювати обмін земель з метою придбання важливих з військового погляду поселень [42, с. 151]. Очевидно, що такого роду операції із землею були непоодинокі і незабаром перетворилися на звичайну практику королів Уесекської династії. Так, наприклад, єпископ Деневульф просить короля Едуарда, «в ім'я любові до Бога і Святої Церкви», не вилучати більше церковних земель на користь корони [цит. за: 69, с. 155].

У військовому відношенні бургова система в тому вигляді, як вона замислювалася, була орієнтована на спільні дії постійних гарнізонів, новозбудованих та відновлених старих фортів з польовою армією, як зазначалося вище для припинення грабіжницьких набігів скандинавів. Основним джерелом, що фіксує бурги як єдину систему служить спеціальний документ «the Burghal Hidage», що відноситься до 10-х років X ст. [44, с. 249].

Відбудовані і знову зведені бурги мали характер постійних поселень міського типу, а не тимчасових притулків. Імпульс, закладений у будівництві, дозволив забезпечити ефективну оборону від рейдів данів углиб країни, а також за наступників Альфреда, поширившись на західну Мерсію, бурги багато в чому сприяли відвойуванню області данського права [97, р. 54].

Початковою стадією будівництва бургової системи було відновлення оборонних споруд старих римських міст. Захисні споруди нових бургів

Альфреда складалися, зазвичай, з двох ровів: зовнішнього та внутрішнього, а також земляного валу. Останній у середньому був до 3 м заввишки та від 9 до 10 м шириною. Іноді земляні стіни додатково укріплювались торф'яною або з дерев'яною обкладкою, на якій надбудовувався дерев'яний частокіл. Що стосується фортів, що відновлювали старі римські споруди, то вони в першу чергу потребували ремонту кам'яних стін, оновлення та поглиблення ровів. У Вінчестері, наприклад, було викопано вражаючих розмірів подвійний рів, залишки якого шириною 8,2 м і глибиною майже 2 м збереглися досі [97, р. 64-69].

Розташування фортець являло собою справжню мережу, і охоплювало територію Уессексу, Суссексу та Сері так, що жоден скільки-небудь важливий населений пункт не знаходився далі 32 км (тобто денного пішого переходу) від будь-якого бургу [97, р. 46], тим самим будучи укриттям для місцевого населення та адміністрації, своєю наявністю бурги являли потенційну (тилову) загрозу ворожим загонам. Завдяки дорожнім засобам комунікацій та їх контролю, гарнізони бургів за необхідності могли надавати один одному взаємодопомогу та злагоджено діяти з польовими військами. На додаток до цих доріг вздовж кордонів землеволодінь були прокладені так звані «армійські стежки», які, як були призначені для швидкого збору місцевих ратників [69, с. 155].

Забезпечення справного функціонування даної системи вимагало налагодженої та чітко скоординованої системи управління, що відображено у згаданій вище пам'ятці «Burghal Hidage». В тексті згадується 29 уессекських і 2 мерсійські бурги, констатуючи число гайд, «що належать» до них. Додаток до документа встановлює співвідношення між кількістю гайд землі та лінійними розмірами бургу: «Для утримання та оборони одного акру прольоту стіни (4 поля або 22 ярди) потрібно 16 гайд. Якщо з кожної гайди виставляється одна людина, тоді кожен поль (5,5 ярдів) стіни повинен бути зайнятий чотирма людьми» [69, с. 155]. На підставі певної кількості гайд, що «належали» кожному бургу, наведене рівняння дає можливість підрахувати

довжину його стін та кількість людей, необхідні для їхнього захисту. В цілому, збіг між реальною довжиною стін бурга і кількістю гайд, приписаних їй у тексті збігається. Так, для Вінчестера воно сходиться майже повністю: 2400 гайд, що «належали» йому у «The Burghal Hidage» відповідають довжині стін 3017 м, тоді як справжня протяжність міських укріплень становить 3033 м [69, с. 156].

Виходячи з кількості гайд, що належали тому чи іншому маєтку землі, його власник мав виставити відповідне число людей, необхідних для спорудження, підтримки у порядку та охорони частини стіни того чи іншого бургу. Як наслідок бурги, за потреби могли постійно ремонтуватися і бути в боєздатності. Повсюдне будівництво, а також господарсько-економічне, та військово-політичне значення, яке надавалося бургам, призвело до реорганізації та створення нових адміністративних округів, центрами яких ставали бурги, і, у зв'язку з цим, часткова реорганізація у військових інтересах що склалася в Уессексі системи графств-ширів. Юридичні кодекси короля Едуарда Старшого та його синів демонструють, що у X ст. бурги остаточно перетворюються на центри королівської адміністрації [44, с. 250].

Разом з появою бургової системи докорінно змінився і вигляд англосаксонської армії, по суті справи відбувався поступовий перехід до професійної армії. Раніше, як уже зазначалося, всі вільні чоловіки королівства, віком від 16 до 60 років за потребою ставали в стрій. Альфред та його наступники усвідомлювали, що селянське ополчення неспроможне всерйоз протистояти вікінгам, тоді перевагу у комплектуванні армії перейшло до стану тенів. Така практика існувала і раніше, але значно меншою мірою. Основною визначальною ознакою цього стану була військова служба. Основною умовою набуття статусу тена була наявність володіння земельним наділом не менше 5 гайд. Ймовірно, існували тени, у яких навіть цього не було [75, с. 79]. Як вже вище зазначалось – тени це, перш за все, військовослужбовий стан, але королівські придворні також були тенами. Тени формували королівський фірд (дружину короля) і гарнізони

місцевих бургів, як правило, у текстах тени виступають з своїм особистим оточенням. Розглядаючи соціальний стан тенів пізнього періоду англосаксонської Англії, перше, що дається взнаки, це серйозне посилення, порівняно з попереднім періодом їх присутності в склади королівської ради. Дана тенденція, що намітилася ще на початку IX ст., ця тенденція особливо виразно проявила себе до кінця першої третини X ст., коли кількість тенів, які брали участь у засіданнях уїтенагемота (королівської ради), починає помітно перевищувати число як церковнослужителів, а й елдорменів. Наприклад, з 100 уїтанів (радників) зборів 931 р. 59 були тенами, елдорменів – 15, представників духовенства – 24. Уїтенагемот 932 р., що зібрав 69 осіб, включали 47 тенів, а з 90 учасників ради 934 р. до них належало 52 [69, с. 156]. Ставши королівськими «намісниками» у бургах і центрах ширів, тени стали зручним знаряддям донесення рішень уїтенагемотів і королівської волі населення. Здебільшого, настільки стрімке піднесення стану тенів, було забезпечено безперервними війнами з скандинавами [75, с. 79].

Тепер армія складалася з двох основних частин: служилого контингенту, що постійно перебуває при королі, тобто тілоохоронців та палацових службовців (призначалися, як правило, зі стану тенів) та за сумісництвом ратників у воєнний час (тобто королівський фірд). Про це положення говорить число втрат серед елдорменів та в рядах палацових службовців після низки битв Альфреда Великого. Так, 7 із 12 елдорменів, які засвідчували грамоти Альфреда до початку великомасштабного наступу норманів Гутрума на Уессекс, після 879 р., назавжди зникають зі списків свідків, головним чинником тут, зрозуміло, була їхня фізична загибель на полі бою. Своїм військовим слугам Альфред платив постійну платню, утримував їх на годуванні (бенкетував з ними) у своєму кочовому дворі [42, с. 138]. Другою частиною були місцеві професійні ополчення, очолювані елдорменами чи тенами. Частина цих контингентів циклічно служила в бургах, інші перебували у господарствах і при необхідності і ті, й інші ставали в стрій. Фактично вони стають єдиним ополченням ширу [60, с. 98].

Місцевий фірд складали усі вільні люди королівства, приведені до присяги, тобто тени які очолювали своє безпосереднє оточення з числа керлів та домашньої челяді. Озброєння загонів покладалося на плечі тенів. Кожна з цих частин фірду, починаючи від королівського війська і закінчуючи загоном окремого тону, могла функціонувати як окрема «армія». Різниця між ними, зрештою, була лише у розмірах. Військові контингенти тенів, збиралися за потреби у загони місцевих, регіональних елдорменів. Так, Ассерій, біограф Альфреда Великого, розповідаючи про бій при Каутісбері 878 р. дає деякий їх опис, вказуючи, що основу війська елдормена Одді становили «королівські тени зі своїм оточенням» [6, с. 234]. Англосаксонський елдормен, або тен зі своїм оточенням, середини IX ст. були цілком спроможні за необхідності вести бойові дії [69, с. 157].

Майновою основою нового, важкоозброєного війська стали зміни, що відбувалися у земельних відносинах англосаксів. Головним з них став зв'язок членів королівського фірду із землею, що значно зміцнився, що, у свою чергу, визначалося розвитком інституту бокленду (особливий тип землеволодіння в англосаксонській Британії VII-XI ст., у якому певна територія передавалася королем представникам знаті чи церковним організаціям виходячи з спеціальної грамоти, яка закріплювала звільнення землі від державних повинностей.). Протягом другого етапу свого існування (прибл. сер. VIII – сер. IX ст.) він досить швидко еволюціонував в один з різновидів умовної земельної власності. В епоху Альфреда Великого та його найближчих наступників цей процес значно прискорюється, одним із найбільш важливими чинниками чого, без сумніву, була необхідність забезпечити наявність сильного війська для відсічі скандинавської експансії. Однак набагато важливіше інше. У досліджуваний період успадкування пожалувань до бокленду, що вже фактично існувало в рамках «церковного права», отримує юридичну санкцію, остаточно перетворює їх на чисто світські володіння. Про порядок успадкування бокленду розповідає титул 41 закону Альфреда. Весь контекст статті переконує, що запрошення досить

вільно передається у спадщину. Єдине обмеження, що накладлося аналізованим титулом, полягало в тому, що бокленд не міг відчужуватись за межі роду, якщо він був залишений спадкоємцю його кровними родичами і, тим більше, якщо існував спеціальний документ, що забороняв проводити таке відчуження [75, с. 34].

Таким чином, Альфред перетворив фірд від одиничного набору фірдменів короля та їх слуг у постійну армію, яка могла швидко реагувати на вторгнення вікінгів. Він розділив свої сили на два циклічні контингенти, так, щоб завжди мати свіжі загони в полі, і для захисту своїх околиць.

Спираючись на проведені ним заходи, Альфред у 880-х рр. здійснив кілька вдалих походів проти данів і в 886 р. відвоював у них Лондон, що остаточно стабілізувало становище та дозволило укласти новий договір з Гутрумом, за яким існуючі межі між Ессексом та областю датського права визнавалися непорушними [81, с. 166]. Захопивши Лондон, Альфред передав його в управління елдормену західної Мерсії Етельреду, видавши ще за нього заміж свою старшу доньку Етельфледу. «Англосаксонська хроніка» у зв'язку з цим зауважує, що на той час всі англосакси, які не перебували в підпорядкуванні у «данів», визнали Альфреда своїм правителем [5, с. 73].

Серйозним випробуванням нової системи оборони, створеної Альфредом, став черговий наступ вікінгів, що відбувся у 892 р. Цього року норманська армія під керівництвом Хестена зазнала поразки у війні із західними франками, переправилася до Англії та напала на Кент. Заручившись обіцянкою нортумбрійських і східно-англійських данів не порушувати мир, Альфред зміг зупинити їхнє просування до Уссексу, а в 893 р. його зять Етельред здобув над ними вирішальну перемогу битві біля Баттінгтона [5, с. 75]. Після цього військові дії набули характеру періодичних сутичок, які, проте, не загрожували політичній незалежності Уссексу.

У період правління Альфреда Великого відбувається значне зміцнення ранньої англосаксонської державності. Одночасно зі зростанням престижу монарха розширюються межі його владної компетенції, посилюється роль

королівського двору як центрального органу управління та радикально реорганізуються королівські фінанси [43, с. 49]. Невипадково Альфред став першим королем, який розглядав себе не тільки як правителя Уессексу, але і як правителя всіх територій, населених англосаксами, незалежно від особливостей, що відображали соціо-етнічну специфіку окремих давньоанглійських королівств [43, с. 49].

Якби в 70-80-х рр. IX ст. Уессекс не встояв під натиском скандинавів, то ми, швидше за все, ніколи не дізналися про визначні якості Альфреда як полководця, державного діяча і взагалі різнобічно обдарованої особистості, а його ім'я залишилося б тільки одним із довгої низки імен представників англосаксонських королівських династій. З цього погляду титул «Великий» слід перш за все віднести до його військового генія, що дозволило мобілізувати приховані резерви країни на успішний опір заморським загарбникам. Велич Альфреда, однак, полягає не лише у військовій доблесті: і до нього англосаксонські королі демонстрували полководницькі таланти; його державні та військові реформи також не були абсолютною новацією, будучи підготовлені усією попередньою англосаксонською історією. Але те, що разюче відрізняє Альфреда від усіх його попередників і наступників, здається, полягає в особливому поєднанні в одній людині найрізноманітніших переваг, поєднаних з незвичайною оригінальністю мислення та широтою поглядів. Саме ця якість дозволила йому надати новий імпульс розвитку навколишнього соціуму в найтрагічніший період його історії та тим самим заслужити пам'ять вдячних нащадків, які назвали його Альфредом Великим [43, с. 52].

Таким чином, будучи в широкому значенні слова останньою хвилею великих міграційних рухів раннього середньовіччя, норманнська експансія була обумовлена цілим комплексом господарсько-економічних, соціально-політичних та духовно-ідеологічних факторів та означала крутий перелом в історичних долях як самих скандинавів, і англосаксонської Британії.

Політична нестабільність англосаксонських королівств (міжусобна боротьба, нестабільні королівські династії, боротьба з валлійськими племенами) і багатство, зосереджене в монастирях, створювали сприятливі умови для пограбувань і для захоплення земель.

Для періоду перших вторгнень вікінгів (кінець VIII – початок IX ст.) характерним було те, що вони повертались на зимівлю на батьківщину, а головною метою набігів був простий грабунок. на початку IX ст. нормани перейшли до зимівель на розташованих біля узбережжя Британії островах. Це дало можливість вікінгам проникати в глиб території англосаксонських королівств.

Характеризуючи діяльність Альфреда Великого зазначимо, що саме він завадив данам у 870-х рр. завоювати Англію повністю – з усіма впливаючими з цього наслідками. Від смерті Карла Великого (810 р.) вікінги ніде в Європі не зустрічали настільки вмілого і рішучого супротивника.

РОЗДІЛ 2. БОРОТЬБА З ВІКІНГАМИ НАСТУПНИКІВ АЛЬФРЕДА ВЕЛИКОГО В X СТ.

Якщо IX ст. пройшло для Англії під знаком вторгнень вікінгів, що призвели до скандинавської колонізації значної частини країни та утворення Області Датського права (Денло), то X ст. ознаменувалося свого роду «англосаксонською Реконкістою», розпочатою ще Альфредом Великим і яка розгорнулася на повну силу при його нащадках – Едуарді Старшому (899-924), Етельстані (924-939), Едмунді (939-946) та Едреді (946-955).

Едуард Старший був гідним наступником батька і зробив усе можливе, щоб приєднати до своїх володінь південну частину Області Датського Права та західну Мерсію. Він прославився своїми перемогами над скандинавами ще за життя Альфреда. У двадцятирічному Едуард розгромив велику рать вікінгів – у «Хроніці Етельвеарда» згадується, що Едуард керував військом вже у 893 р. [24, р. 49].

Правління Едуарда почалося у складній внутрішньополітичній ситуації. На початку X ст. чітко проявилася слабкість об'єднавчих тенденцій, що намітилися у другій половині попереднього століття, основою яких багато в чому були лише зовнішня небезпека та сильна рука Альфреда Великого. Одразу після вступу на престол Едуарду Старшому довелося зіткнутися з великими виступами окремих англосаксонських держав проти влади Уессексу та з претензіями на трон інших представників уессекської династії [5, с. 81]. Повстання в Східній Англії йому вдалося придушити достатньо швидко, але виступ у Мерсії виявився затяжнішим. Тут проти Едуарда піднялася так звана конфедерація п'яти міст: Дербі, Лінкольн, Лестер, Стамфорд, Ноттінгем, що створила власну військову та судову систему за датським зразком. Намісником Едуарда в Мерсії, які по суті перебували на положенні незалежного правителя, була його сестра Етельфледа, вдова померлого на той час елдормена англосаксонської Мерсії Етельреда.

Широкою популярністю, яку Етельфледа набула в Англії та за межами країни, вона була зобов'язана серії успішних військових кампаній, спрямованих на повернення англосаксонських територій, що раніше увійшли до складу Датської області права. На прикордонних землях мерсійська правителька організувала сильне фортифікаційне будівництво. На початку X ст. військові успіхи Етельфледи, яка відбила на півночі атаки вікінгів та уельських королів, надала значну допомогу її брату – королю Едуарду Старшому [63, с. 32].

Окремі відомості про Етельфледу як правительку зберіг мерсійський варіант «Англосаксонської хроніки». У науковій літературі він називається «Мерсійським Реєстром» або «Хронікою Етельфледи» [5а; 98, р. 47]. Сам літопис сьогодні втрачено, але його фрагменти були включені до низки уцілілих списків. Викладаючи події 902 – 924 рр., короля західних саксів та елдормена Мерсії «Реєстр» згадує лише двічі [5 а, с. 99]. Основну увагу літописець зосереджує на діяльності Етельфледи, зображуючи її енергійною та вольовою правителькою. Тут Етельфледа називається повелителькою мерсійців. «Аннали Ульстера» називають Етельфледу найвідомішою саксонською королевою [22, р. 436-437]. Королівську титулатуру по відношенню до неї також використовує ірландська хроніка «Три фрагменти» (рубіж X – XI ст.), що зберегла важливі відомості про її взаємини з ірландськими та англійськими вікінгами [23, р. 226].

Хроніка повідомляє, що коли елдормен Етельред не міг керувати країною через хвороби, до Етельфледи звернулася група ірландських норманів. Раніше вони були вигнані з Дубліна і здійснили невдалий набіг на землі бриттів. Етельфледа дозволила вікінгам облаштуватися на околицях багатого міста Честера. Однак через деякий час вони об'єдналися з данами Данелага і вирішили його захопити. Правителька дізналася про ці плани і заздалегідь укріпила місто. У результаті частина нападників перейшла на бік мерсійців. Честер вдалося відстояти [23, р. 230-233].

Операції, які проводила Етельфледа проти вікінгів Данелага, передбачали створення на кордоні Мерсії з Областю датського права системи бургів-фортець. Оборонні укріплення допомагали відбивати набіги данців і водночас служили опорними пунктами наступу англосаксів на датські території. Ці дії, мабуть, були узгоджені з Уессексом. Тоді як Етельфледа зміцнювала лінію зіткнення на півночі, на південному кордоні з Данелагом потужне фортифікаційне будівництво вів її брат король Едуард [5, с. 83-87]. З відбудованих міст-фортець він відправляв війська, що тиснили ворога. Нерідко експедиції проти норманів здійснювали об'єднані війська західних саксів та мерсійців [5, с. 82-83].

Разом з тим, співпраця Мерсії та Уессексу не була рівноправною. Відразу після смерті елдормена Етельреда король Едуард вступив у володіння Оксфордом і Лондоном, які раніше були під владою мерсійського правителя [5, с. 83]. Сестра Едуарда була змушена змиритися зі втратою міст.

Згідно з «Мерсійським Реєстром», з 910 по 915 рр. Етельфледа побудувала 10 бургів, що мали стратегічне значення. У 910 р. після перемоги англосаксів над вікінгами під Теттенхольмом вона укріпила Бремсбург. У 912 р. – Скергеат та Бріднорт. Символічно, що в Скергеат, першу фортецю, якою зайнялася Етельфледа після смерті свого чоловіка, вона прийшла напередодні Набуття Святого Хреста – свята, яке асоціюється з рівноапостольною Єленою [5 а, с. 97].

У 913 р. правителька Мерсії збудувала оборонні споруди в Тамворті та Стаффорді. У 914 р. зміцнила Уорвік та Еддісбург. Під 915 р. «Англосаксонська хроніка» повідомляє про будівництво Чирбері, Уердбурга та Ранкорну [5, с. 98].

У 916 р. Етельфledoю були проведені успішні військові дії проти правителів Уельсу, приводом до яких стало вбивство валлійцями мерсійського абата Екберта. Внаслідок карального походу військо мерсійців захопило в полон понад 30 людей, зокрема дружину короля [5 а, с. 98].

Продовжувалися успіхи і у боротьбі зі скандинавами. У 917 р. був узятий Дербі, одне з укріплених міст «Області П'яти бургів» у складі Данелага [5 а, с. 98]. У своєму монографічному дослідженні, присвяченому Етельфледі Мерсійській, Т. Кларксон називає цю перемогу її величезним тріумфом [89, р. 58]. У 918 р. владу Етельфледи визнали Лестер та Йорк – головне місто Нортумбрії, жителі якого прийшли до неї, пропонуючи покірність та вірність [5 а, с. 98].

Досягнута стабілізація дозволила розпочати систематичне відвоювання Області датського права, і у 920 р. васальну покірність Едуарду, за висловом автора «Англосаксонської хроніки», висловили всі жителі південної частини Денло, «незалежно від того, чи були вони англійцями, данами чи норвежцями» [5, с. 88]. Одночасно був підпорядкований Стретклайд [5, с. 88]. До кінця свого правління Едуард Старший виявився наймогутнішим правителем в Англії.

Син і спадкоємець Едуарда Етельстан провів дитинство в Мерсії, що на все життя забезпечило йому підтримку мерсійської знаті. Там він отримав освіту, можливо, в монастирській школі у Вустері, і став першим англійським королем, котрий з дитинства знав грамоту. У вихованні Етельстана велику роль відіграла його тітка Етельфледа, старша дочка короля Альфреда. Вільям Мальмсберійський писав, що король Альфред «влаштував так, щоб хлопчик здобув освіту при дворі Етельфледи та її чоловіка Етельреда, де він був вихований з великою турботою своєю тіткою і видатним правителем, для того трону, який на нього чекав» [28, р. 128].

Не виключено, що Едуард бачив у своєму старшому синові Етельстані майбутнього короля не Уессексу, а Мерсії, і з дитинства готував його для цієї ролі. Едуард помер 17 липня 924 р., а його син від законної дружини Елфвеард пережив батька лише на шістнадцять днів. Уесекська знать, можливо, воліла б віддати престол Едвіну, братові передчасно померлого Елфвеарда (у Вінчестері прихильникам Едвіна ледь не вдалося осліпити Етельстана). Однак у Мерсії королем обрали Етельстана, який вже заслужив

славу своїми військовими подвигами. Через тринадцять місяців після смерті батька (влітку наступного року) Етельстан був визнаний королем і уессекськими радниками. Його ім'я вперше з'являється в «Англосаксонській хроніці» у записах за 924-925 рр.: «Тут король Едуард спочив, і Етельстан, його син, успадкував королівство» [5, с. 88].

Незабаром після коронації у січні 926 р. Етельстан навернув у християнство Сігтрігга, сина Івара (Інгвара) та онука Рагнара Шкірянні Штани, вікінгського правителя Йорка та Нортумбрії, та видав за нього свою сестру. Згідно з Вільямом Мальмсберійським, вона була єдиною єдинокотробною сестрою Етельстана, «Донькою Егвіни» [28, р. 128]. Вільям Мальмсберійський писав, що не зміг знайти її ім'я в писаних текстах, проте пізніші джерела називають її ім'я. Так, середньовічний хроніст Роджер Вендоверський (пом. 1236) розповідає про те, що Етельстан «з пошаною видав заміж свою сестру Еадгюд за Сігтрігга, <...> який з любові до дружини зрікся язичництва і поєднався з вірою Христа, але незабаром після цього він відкинув благу діву і, відмовившись від християнства, повернувся до поклоніння ідолам і жалюгідно закінчив своє життя невдовзі після свого віровідступництва» [26, р. 385-386]. Хоча Роджер Вендоверський вважає, що шлюб Сігтрігга з сестрою Етельстана залишився бездітним, це навряд чи відповідає дійсності [43, с. 53].

Етельстан мав намір напасти на Сігтрігга і помститися за сестру, проте той помер на початку 927 р. Тоді Етельстан вторгся в Нортумбрію і вигнав із неї сина Сігтрігга Олава Кварана. Етельстан розгромив і брата Сігтрігга Гудфріда, як про це розповідається в записі за 927 р. в «Англосаксонській хроніці»: «Тут король Етельстан вигнав короля Гудфріда» [5, с. 89]. Гудфрід повернувся до Ірландії, але продовжував здійснювати набіги до самої смерті в 934 р., і славився своєю жорстокістю. Гудфріда змінив на престолі в Дубліні його син Олав Гудфрідсон, який успадкував від батька бажання битися з Етельстаном і через десять років здійснив його у битві при Брунанбурзі. У липні 927 р. Етельстан увійшов до Йорка, знищивши датські

укріплення і захопивши багату здобич, яку роздав своєму війську. Його проголосили королем Нортумбрії, жителі якої обіцяли повністю викоринити язичництво. З Нортумбрії Етельстан розпочав об'єднання країни під своїм керівництвом [65, с. 121].

Зазначимо, що вдала внутрішня політика Етельстана сприяла підвищенню його авторитету за межами самої Англії. Це підтверджується тим фактом, що правителі іноземних земель надсилали своїх синів виховуватись при дворі Етельстану. Серед них був і король Норвегії Харальд Прекрасноволосий, чий син Хакон (майбутній король Хакон Добрий або, як його називає Сноррі Стурлуссон, Хакон (Вихованець Адальстейна) [13, с. 67] привіз в дар Етельстану чудовий корабель з пурпурними вітрилами та позолоченими щитами [13, с. 67].

У 935 р. Етельстан скликав збори в Сайренсестері, місті, заснованому римлянами і розташованому приблизно за 30 миль від Оксфорда. На цих зборах п'ять кельтських королів визнали його перевагу: Константин, король скоттів, Оуейн, правитель Кумбрії, і три валлійські королі – Хоуел, Ідвал і Морган. Можливо, саме тоді підкорені владики зрозуміли, що їм не вдасться впоратися зі зростаючою могутністю усекського короля поодинці, і вирішили спробувати напасти на нього об'єднаними силами [65, с. 127].

Зрозумівши, що Етельстана можна утримати у межах своєї країни лише об'єднаними силами всіх його ворогів, Константин (879-952), який майже півстоліття правив шотландським королівством Альба, та Олав Гудфрідссон, племінник Сігтригга, який успадкував у 934 р. після смерті свого батька престол Дубліна стали на чолі опору. Король Константин, як писав Джон Вустерський, видав свою дочку заміж за Олава Гудфрідсона [27, р. 390-391]. Олав був одним із наймогутніших супротивників Етельстана, який мав найбільше підстав для ворожнечі з ним, оскільки його батько Гудфрід був безславно вигнаний з Нортумбрії у війні 927 р. Олав Гудфрідссон, очевидно, вважав Нортумбрію своєю родовою вотчиною, що належала спочатку його дядькові (Сігтриггу), а потім батькові, якого видворив звідти Етельстан.

Метою Олава було знову відвоювати ту частину північної Англії, якою володіли його предки та якої його сім'ю позбавив король Уссексу. Олав став ватажком війська всіх скандинавів, які що жили у східній Ірландії, і командував флотом, якому не було рівних в ірландських водах [65, с. 128].

З силами Олава Гудфрідсона та інших ворогів Етельстана вирішив об'єднати війська і король Кумбрії Оуейн, для якого могутність Уссексу також таїла загрозу. Король Оуейн був родичем (ймовірно племінником) Константина і погодився приєднатися до короля Альби. Старі вороги Етельстана вирішили згуртувати сили не в південній Англії, а в Нортумбрії, де могли легко знайти союзників серед англо-скандинавської знаті. Найбільш впливовими з цих союзників стали ярл Орм, знатний землевласник, норвежець за походженням, який жадав поріднитися з конунгом Олавом Гудфрідссоном через свою дочку Альдгюд, і архієпископ Йоркський Вульфстан, послідовний прихильник вікінгів, майбутній сподвижник конунга Ейріка Кривава Сокира, який після битви при Бруннбурзі намагатиметься зробити все можливе, щоб звести нанівець наслідки перемоги Етельстана [65, с. 128].

Противники Етельстана дочекалися вересня і вирушили в Нортумбрію, причому Олав Гудфрідсон включив у своє військо піратські кораблі, захоплені ним у серпні в Ірландії, та з'явився до Англії з величезним флотом (615 кораблів із сотнею воїнів у кожному). З цими тисячами воїнів він увійшов у гирло річки Хамбер. До нього приєдналися дані, валлійці та скотти під проводом його тестя Константина [65, с. 128].

У 937 р. об'єднані війська цієї коаліції та армія під командуванням Етельстана та його брата Едмунда зустрілися у вирішальній битві біля містечка Бруннабург. Англосакси розпочали бій на світанку, розділивши військо на дві частини: уссекські воїни билися з кельтами, мерсійські воїни – проти скандинавів. На боці Етельстана було двоє хоробрих ісландців, брати Торольф і Егіль, сини Егіля Скаллагріма, які довго їздили і шукали своє щастя в морських набігах, вирушили нарешті до Англії і вступили на службу

до Ательстана з 300 вікінгами. Ательстан доручив їм командування загонами, зібраними в північній частині країни [79, с. 149].

Ця битва при Брунанбурзі була кровопролитною, у ній взяло участь безліч найманців ірландського, валлійського та корнуеллського походження. Результат битви вирішило використання англосаксами загонів кінноти проти переважно пішого війська норвежців, ірландців та шотландців. Жорстока рукопашна сутичка призвела до перемоги добре озброєних воїнів Етельстана [5 а, с. 89]. Переслідування переможених тривало до глибокої ночі, уессекські вершники наздоганяли втікачів, вражаючи їх гострими списами. Небагатьом вдалося врятуватися, діставшись кораблів, які були далеко від поля бою. Хоча втрати англосаксів були величезні: двоє родичів Етельстана, двоє синів Етельвеарда, молодший син короля Альфреда, два воєначальники, два єпископи, безліч простих воїнів, їм вдалося майже повністю знищити військо супротивника. Загинули п'ять королів, серед яких були вікінгський конунг з Гебридських островів і Оуейн, король Кумбрії, семеро воєначальників Олава Гудфрідсона, син Константина, двоє синів Сігтригга. Олав Гудфрідссон повернувся до Дубліна з залишками війська на початку 938 р. [64, с. 123].

Англосаксонська поема про битву при Брунанбурзі – не єдина пам'ятка, що зображує знаменитий бій. У «Сазі про Егіля Скаллагрімссона» [19], присвяченій подіям 860-100 рр., розповідається про те, як її герой, знаменитий скальд Егіль жив у Англії, служив королю Етельстану (Адальстейну) [19, с. 152] та разом зі своїм братом Торольвом приймав участь у битві при Вінхейді [19, с. 154] (ймовірно, Брунанбурзі). У прозовій частини саги битва при Вінхейді описується виключно з погляду Егіля і Торольва, дії Етельстана в ході битви описані дуже лаконічно: «Вони воювали дуже хоробро і покрили себе великою славою. Торольф зі своїми норманнами та загonom, яким він командував, вирушив для нападу в тил ворогові; для цього він пішов по узлісся, наказав людям лівого крила прикритися щитами і оголив таким чином правий, звернений до лісу. Тієї ж

хвилини кинувся з лісу бретонський ярл, Адільс, який перебував у засідці зі своїм загоном, і напав на відкрите крило Торольфа. Торольф впав, уражений дротиками; його прапороносець утік. Шотландці зчинили переможний крик, як викрикували під час загибелі ватажка ворога. Егіль почув ці крики; прийнявши керівництво над загоном брата і знову вишикувавши його, він кинувся на ворога. Сильно розмахуючи гострим мечем, здобутим у Курляндії, він рубав з усіх боків і занапастив багатьох. Бій зав'язався жорстокий. Егіль та Адільс зішлись; останній, обмінявшись кількома ударами, впав; його нормани кинулись тікати; вікінги у свою чергу виголосили переможний крик. Егіль переслідував втікачів і нікого не жалів. Коли ж і шотландці поступилися полем битви, він ударив у тил королю Олафу. Норманни Олафа завагалися. Помітивши це, Етельстан підбадьорив своїх, посунув далі вперед свій прапор, і уессекці напали на ворога з такою силою, що він відступив з великими втратами. Егіль довго переслідував втікачів і вбив багатьох, потім повернувся і відшукав труп загиблого брата» [19, с. 155, 157].

Егіль склав дві скальдичні віси на його честь [19, с. 163], а потім у глибокому горі з'явився на бенкет до Етельстана. Англійський король подарував йому золоту каблучку, тоді Егіль виголосив вісу [19, с. 164]. Етельстан нагородив Егіля за участь у битві і дав йому відшкодування за смерть брата [19, с. 164]. Тоді Егіль виголосив написав ще одну вісу на знак подяки королю [19, с. 164]. Егіль провів із Етельстаном усю зиму і був у нього у великій пошані, він написав панегіричну пісню на честь англійського правителя («Адальстейндрапу») і отримав від короля дві золоті каблучки та власний королівський плащ у нагороду [19, с. 165]. Етельстан так високо цінував Егіля, що вмовляв його залишитися в Англії назавжди [19, с. 165].

Контакти Етельстана зі скандинавським світом не обмежувалися суперництвом з дублінськими претендентами на трон у Йорку. Етельстан захищав інтереси данів, які населяли Денло на південь від Хамбера. Серед його наближених, які власноруч засвідчували королівські грамоти,

зустрічається чимало людей з північними іменами, які судячи з усього, служили королю вірою та правдою. Молодший син Харальда Прекрасноволосого, Хакон виховувався при його дворі, і з самим Харальдом в Етельстана встановилися дружні стосунки [13, с. 67]. Коли Хакон дізнався про смерть свого батька, Етельстан дав йому людей і хороші кораблі і найкращим чином спорядив його у подорож [13, с. 67].

Авторитет Етельстана на батьківщині, як і в Західній Європі та Скандинавії, був дуже високий. Однак цей авторитет тримався виключно завдяки особистим якостям короля, тому не минуло й двох місяців після його смерті, як дублінський Олав зі своїми норвежцями повернувся до Йорка. Це сталося восени 939 р., а 940 р. нормани пройшли переможно через весь Мідленд, захопивши багату здобич [51, с. 240].

За свідченням переказу через деякий час Етельстан звернувся за допомогою Ейріка Кривава Сокира, щоб цей запеклий грабіжник впорався з злодіями меншого масштабу. «Конунги вступили в переговори через гінців і домовились, що Ейрік отримає Нортибраланд (Нортумбрію) від Адальстейна конунга і повинен захищати цю країну від данів та інших вікінгів» [13, с. 68]. Ейрік, син Харальда Прекрасноволосого, був вигнаний з Норвегії з трону батька за те, що він надто розпустив руки: його діяння були обурливі навіть для такої неспокійної країни, як Норвегія. «Ейрік був чоловік статний і красивий, могутній і дуже відважний, войовничий і звиклий здобувати перемогу, неприборканий, жорстокий, непривітний і небалакучий» [14, с. 67]. «Коли Ейріку виповнилося дванадцять років, Харальд конунг дав йому п'ять бойових кораблів, і він вирушив у похід, спочатку до Східних країн, а потім на південь до Данії, а також до Країни фризів і до країни саксів. Цей похід тривав чотири роки, потім він вирушив на захід за море і воював у Шотландії, Британії, Ірландії та в Уельсі, і цей похід теж тривав чотири роки [60, с. 104]. Навіть коли він став васалом Етельстана, звички його юності залишалися у ньому сильні. У нього було мало землі в Нортумбрії, і тому

«влітку він завжди ходив у походи, здійснюючи набіги на Шотландію, Південні острови, Ірландію і Британію і там здобував багатство» [13, с. 69].

Здавалося б, після цього скандинавська небезпека мала б назавжди зникнути. Але смерть Етельстана в 939 р. показала, наскільки англосаксонська держава залежала від особи свого правителя. Владу Етельстана успадкував його брат, вісімнадцятирічний Едмунд, який «не терпів норвежців» [13, с. 69], так що Ейрік, мабуть, відчував себе у більшій безпеці на морі. У всякому разі, він зрештою пішов у море, покинувши своє королівство. Причина його від'їзду, ймовірно, прибула разом з величною флотилією з шести сотень кораблів, яка під проводом Анлафа (або Олава) Кварана, знаменитого короля Дубліна, увійшла до Хамбера. Щойно прибув один, вирушив інший. Анлаф, який брав участь у битві при Брунабурзі, зайняв місце Ейріка в Йорку, проте згодом його знову змінив Ейрік. Нарешті Ейрік знову зійшов на свої кораблі, і на них «було багато вікінгів та морських конунгів, які приєдналися до війська Ейріка» [13, с. 69]. Гебридські острови, Ірландія та Уельс знову відчували тяжкість його руки. «Після цього він поплив уздовж південного узбережжя Англії і розоряв там землі так само, як і в інших місцях, і весь народ рятувався втечею звідусіль, де він з'являвся» [13, с. 69].

Кінець його настав тоді, коли він, переоцінивши свою силу, «зайшов далеко вглиб країни» і вступив у битву при Стейнморі у Вестморленді. «Багато англійців загинули. Але на місце кожного загиблого приходило троє з глибини країни... Наприкінці дня загинув і Ейрік конунг і з ним п'ять інших конунгів» [18, с. 100].

Едмунд був доблесним воїном, він був, мабуть, занадто молодий для того, щоб стати королем, а Олав син Гутфріда вмів скористатися нагодою. Едмунд з військом прийшов до Лестера, але там, мабуть, його спіткало якесь нещастя, бо битва так і не відбулася. Натомість зусиллями архієпископів Кентербері та Йорка між Едмундом та Олавом (очільником дублінських вікінгів) було укладено угоду, за якою Олаву відходили території сучасних

Лестершира, Дербішира, Ноттінгемшира та Лінкольншира. Через цей вчинок Едмунда вірні уессекській династії дани і англосакси Денло опинилися в руках своїх одвічних ворогів норвежців, і Олав негайно почав грабувати землі Нортумбрії, що лежали за Тисом. Нове зіткнення здавалося неминучим, але перш, ніж це сталося, Олав помер, і влада перейшла в руки іншого Олава, сина Сігтрюгга, людини хороброї і зухвалої, але в Англії він завжди зазнавав невдач. Не минуло й року, як він поступився Едмунду всіма землями, які вдалося роздобути його тезці [51, с. 240]. Невелика алітераційна поема, присвячена поверненню П'яти Бургів, включена до статті 942 Англосаксонської хроніки. У ній говориться, що король Едмунд завоював ту частину Мерсії, що лежить між Дора, ущелиною Уїтвелл і річкою Хамбер, тобто територію П'яти Бургів, де розташовувалися Лестер, Лінкольн, Ноттінгем, Стемфорд і Дербі; і дани, що жили там раніше, страждали під владою язичників [5, с. 90-91].

У наступні десять років правителі у Йоркському королівстві змінювалися як картинки у калейдоскопі. У 943 р. жителі Йорка вигнали Олава сина Сігтрюгга та обрали королем брата Олава сина Гутфріда, якого звали Регнвальд. Обидва правителі по черзі відвідували Едмунда та прийняли хрещення. На початку 944 р. Олав син Сігтрюгга повернувся, але того ж року Едмунд вигнав і його, і Регнвальда [51, с. 241]. Він проголосив себе королем Нортумбрії і залишався їм до своєї смерті у травні 946 р. внаслідок змови [5, с. 91] і його місце посів останній онук Альфреда Великого Еадред. Саме до його правління належить остаточне підпорядкування області датського права. У 954 р. останній скандинавський правитель Йорка – Ерік Кривава Сокира – був вигнаний і невдовзі помер [51, с. 241]; потім корону успадкував його брат Еадред. У 948 р. Ейрік Кривава Сокира, найдоблесніший і найжорстокіший із синів Харальда Прекрасноволосого, улюбленець батька, вигнаний з рідних земель, з'явився в Нортумбрію і оголосив себе її володарем. Еадред негайно вжив заходів, і під натиском нортумбрійці вигнали Ейріка: в 949 р. до влади знову повернувся Олав син Сігтрюгга.

Однак Ейрік з'явився знову, вигнав Олава і правил досить довго – аж два роки. Ніколи ще боротьба за владу на півночі не була настільки безглуздою. Королівства Дубліна та Йорка жодним чином не могли об'єднатися, і дублінські претенденти моталися сюди-туди через Ірландське море, як прив'язані на гумку дергунчики. У них ледь вистачало часу викарбувати власну монету і засвідчити тим самим свою королівську гідність.

Безглузда уособиця двох Олавів, Регнвальда та язичника Ейріка, у всій величі його героїчної смерті та безсмертної слави, завершує черговий етап вікінгської історії. Втоmlений від нескінченних воєн Уессекс, розділена Мерсія, окуповані даними землі на південь від Хамбера і, нарешті, вічне джерело смуту Йорк нині увійшли до складу єдиного королівства. Це королівство не знало вікінгських набігів упродовж майже тридцяти років, а коли після «пробних» набігів 980-х рр. над Англією знову нависла загроза, дійові особи та сама суть того, що відбувається, були вже іншими [51, с. 242].

У 955-959 рр. на англійському престолі знаходився неповнолітній король Едвіг, за правління якого точилася боротьба між ним та його молодшим братом Едгаром (обидва були синами вбитого у 946 р. короля Едмунда). Едвіг був визнаний королем Уессексу, а Едгара підтримала могутня знать Мерсії. Боротьба закінчилася перемогою Едгара [5, с. 91], правління якого 959-975 рр. зазвичай розглядається як час значної централізації держави та зміцнення королівської влади. Свідченням цього є, зокрема, опис, що дійшов до нас коронації Едгара в 973 р. За його правління відбувається остаточна інкорпорація до складу англосаксонської держави Області датського права: норманська знать отримала високі посади в державному управлінні та церковній ієрархії, але на місцях були збережені скандинавські звичаї та традиції. Для правління Едгара характерне також зростання впливу Церкви на формування та проведення державної політики, що чітко проявилось в тому, що фактично в цей час влада перебувала в руках архієпископа Кентерберійського Дунстана. Показником політичної консолідації і нівелювання етнічних відмінностей народів, що

населяли Британію, була поява терміна «Englaland», тобто, країна англів, чи Англія [82, с. 178].

Король Едгар утримував флот з 4000 суден, який висилав щорічно для захисту берегів, так що одні кораблі прикривали від вікінгів західні береги, інші – східні, інші – південні і північні межі Англії. Він зустрівся у Честері з королями Шотландії, Уельсу, Камберленду та островів; всі вони погодилися жити у мирі та дружбі з ним; при цьому випадку, після укладання миру, відбувалося славне в англійських літописах катання по річці. Едгар звелів веслувати восьми королям, а сам правив кермом. У своїх грамотах він називав себе правителем Англії та повелителем островних і морських королів [79, с. 154].

Хоча нормани не мали більше незалежної держави під владою власних королів, вони продовжували, однак, становити досить значну частину населення Англії. Вже в першій половині X ст. деякі області, особливо Нортумберленд, були наповнені поселенцями-скандинавами настільки, що всі місцеві жителі, за словами однієї ісландської саги, по батькові або по матері походили від скандинавів; навіть багато хто був «чистого» норманського походження. В період правління Ательстана кількість норманів помітно зросла завдяки його наказу, згідно якого кожен заможний будинок в Англії утримував одного нормана, який за це зобов'язувався слідувати за королем у всіх його походах [79, с. 156]. Ательстан любив норманів за хоробрість, якою зобов'язаний був своїм успіхам на полі бою [79, с. 156]. За словами шведського дослідника А. Стрінгольма, «нормани, які оселилися в Англії, були такі численні і так поріднилися з державою, що ні до чого було виганяти їх; тому він обходився з ними лагідно і сподівався, що з часом вони зіллються з англосаксами в один народ» [79, с. 156].

Король Едгар наслідував приклад дядька і навіть дозволяв скандинавам зберігати їхню віру і особливо звичаї; тому при ньому така безліч норманів стікалася в Англію, так що «навіть чи залишалося якесь містечко, де б не жили ці чужинці з корінними жителями і в деяких випадках користувалися

порівняно більшою свободою; тоді як англосакси зобов'язувалися до виконувати постанови, які король і мудрі люди вважали корисними додавати до опублікованих законів, норманнам дозволялося жити за тими законами, які вважатимуть кращими» [79, с. 156]. Після смерті Едгара в 975 р., під час міжусобиць в Англії, флот занепав [79, с. 156].

Після короткого правління малолітнього короля Едуарда, вбитого 978 р., на англійський престол вступив Етельред II, на прізвисько Нерішучий, який правив до 1016 р. Вже за два роки після його сходження на престол вікінги відновили свої набіги на Англію [5, с. 94]. Відома дослідниця історії Англії доби вікінгів С. Джуett охарактеризувала нового короля такими словами: «Етельред належав до уславленого та численного роду благородних людей, серед яких він здавався «білою вороною». На той час історія нації багато в чому залежала від монарха, і майже неможливо розповісти про долю країни, не описавши біографію правителя. Етельред був досить енергійним, але ніколи не доводив до кінця жодну зі своїх численних справ. Він витрачав багато зусиль на довгі непотрібні експедиції і не дбав про те, щоб створити надійний заслін від ворогів, які вже «стукали в самі ворота Англії». Він не мав здорового глузду і сміливості, тому незабаром опинився під впливом нікчемних і ненадійних послідовників. Нащадок знаменитого короля Альфреда та його шляхетних наступників, Етельред ледь не розвалив королівство частини за час свого довгого правління» [52, с. 87-88].

Зовнішню політику, яку провадив Етельред Нерішучий найкраще ілюструє текст «Англосаксонської хроніки»: «Тоді розбійницьке військо [вікінгів] прийшло в Темзу і піднялося вгору за течією Медуей до Рочестера. Проти них виступило кентське ополчення, і два війська рішуче зішлись в битві, але – на жаль – надто швидко кентці здригнулися і відступили, оскільки вони не отримали допомоги, яку мали отримати. Дани заволоділи полем битви, захопили коней і їздили всюди, де хотіли; вони пограбували і розорили майже весь західний Кент. Тоді король та його уїтени [радники] вирішили виставити проти данів флот і ополчення, але коли кораблі були

готові, зволікали день за днем, а нещасні люди на кораблях вплаи у відчай. Постійно, коли потрібно було виступати, це тривало годину за годиною; постійно вони дозволяли ворожому війську благоденствувати, постійно залишали відкритим море, а потім починали переслідування, і, зрештою, не приніс цей похід нічого – тільки тягоар та грошові витрати, а ворогам – заохочення» [4, с. 101].

Цей третій за рахунком етап скандинавської експансії на Британські острови суттєво відрізнявся від двох попередніх. Справа у тому, що до кінця X – початку XI ст. радикально змінилася ситуація у самій Скандинавії. До рубежу двох століть відбувається значне прискорення процесів державної консолідації скандинавів, яка, хоча й відбувалася в кожній країні по-своєму, загалом означала утвердження на Півночі ранньокласового суспільства та державності. У зв'язку з цим змінюється характер норманських атак на Англію. Якщо раніше йшлося частіше всього про набіги, або, у крайньому випадку, про колонізаційний рух, що робилися окремими представниками скандинавської родової знаті, то тепер на передній план виступає продумана державна стратегія, спрямована на повне завоювання Англії та встановлення над нею політичного контролю.

Становище Етельреда посилювалося тією обставиною, що на початку свого правління він був змушений підкоритися елдормену Східної Англії Етельвіну, який очолив бунтівну знать і зосередив у своїх руках усю державну владу. Не сприяло організації опору нової агресії норманів і повстання, що почалося в Уельсі. Тому вже перший похід скандинавських військ призвів до того, що Етельреду довелося відкуповуватись значною сумою грошей [43, с. 54].

Великою проблемою для Етельреда виявились спільні розбійницькі напади контангенських баронів (північно-західна частина Франції) і данів (яким протегував нормандський герцог Річар Гуд) в районі Ла-Маншу. Етельред не міг терпіти такого стану справ. Він зібрав свій флот у Портсмуті

і оголосив, що доставить герцога Річарда закутим у ланцюги, а його сплюндрує вогнем.

Флот підкорився безглуздому наказу Етельреда і увійшов до гирла річки Барфлер (французький берег Ла-Маншу, острів Котантен). Тут моряків чекали нормани, які збіглися з довколишніх територій, – не навчена армія, а розлючені селяни, чоловіки й жінки, озброєні пастушими палицями з гаками, серпами та ланцюгами. У цій кривавій битві при Санглаку вони вщент розбили англійців. Частині загарбників вдалося врятуватися. Залишивши напризволяще решту, вони завантажились на шість кораблів і поспіхом відпливли геть [52, с. 89].

Ця подія виявилась сполучною ланкою в досить довгому ланцюжку, який згодом міцно з'єднав Англію, підкоривши її норманам. Невдовзі встановився мир, хоча нормани вважали себе ображеними. Щоб запобігти кровопролиттю, втрутився Папа Римський. Після того, як були зроблені формальні запевнення про мир, Етельред спробував навіть зміцнити союз. У нього вже були діти – один з них, доблесний Едмунд Залізнобокий, вірогідно зміг би врятувати королівство, що було на межі краху, якби тільки зумів утримати владу, що вислизнула з рук його батька [52, с. 89].

Перша дружина Етельреда, про яку відомо тільки, що вона була «шляхетною донькою Елдормана», до того часу померла. Проявивши велику дипломатичність, король Етельред Нерішучий «завдяки богу Базіліусу Альбіона король і монарх усіх британських націй, Оркнейських і навколишніх островів», як він любив себе називати, прибув до Нормандії просити руки сестри герцога. Емма вийшла за нього заміж та відбула до Англії. Етельред зробив їй весільний подарунок – обширні володіння в графствах Девон і Хантлі з містами Вінчестер і Ексетер, які складали гордість Південної Британії. Королева Емма передала правління Ексетером своєму головному раднику Гуго Норманну. Її нові піддані називали її «перлиною Нормандії» і ставилися до неї з великою повагою. Її стали

називати Ельджифа, оскільки це ім'я було більш милозвучним для англійців [52, с. 92].

В контексті досліджуваної теми варто зупинитися на діяльності Олава Трюггвассона, який визначав характер військової активності вікінгів в Англії. Життєвий шлях легендарного норвезького конунга яскравий і надзвичайно насичений. Коли він був ще дитиною, його незважаючи на приналежність до норвезького королівського роду, потай, як біженця, перевезли на Оркнейські острови. З того часу, перш ніж стати самостійним главою флотилії вікінгів, він встиг побувати рабом в Естонії, купленим «за хорошу одежину» [18, с. 100], придворним руського князя, ходив походами на Померанію. «Олав конунг дуже любив повеселитися і пожартувати, був привітний і простий у спілкуванні, гаряче за все брався, був дуже щедрий, любив виділятися своїм одягом і в битві перевершував усіх своєю хоробрістю, ворогів своїх піддавав жорстоким тортурам» [18, с. 150]. Горе його після смерті першої дружини у Фландрії було настільки великим, що він «вирушив в Англію і воював там по всій країні. Він ходив походом на північ до Нортімбраланду і воював там. Потім він вирушив на північ до Шотландії і воював там по всій країні» [18, с. 115]. На своєму шляху на південь – так що він практично обійшов навколо всю Британію, – він воював всюди. Англійці, жителі Уельсу чи норвежці Камберленда – усі стали його легкою здобиччю [60, с. 107].

Кульмінацією цього чотирирічного походу стало його навернення у християнство. Отримавши поранення під час битви біля островів Сіллі, він був хрещений ченцем – одним із мешканців цих островів. «Восени Олав відплив з Сюдлінгів до Англії. Він стояв там у одній гавані і повадився мирно, оскільки Англія була хрещеною, і він також був тепер хрещеним» [18, с. 115]. Так йдеться у сазі, але сага спотворює події. Олав, який недавно прийняв хрещення, зовсім не став миролюбивим. Його кораблі увійшли до складу величезної флотилії, яка чинила безчинства вздовж усього англійського узбережжя, і саме Олав відіграв ключову роль у перемозі над армією англійців біля Мелдона [60, с. 108], якій присвячена пісня під

однойменною назвою, де розповідається про висадку данів у гирлі р. Пенди і зіткнення з військом уессекського елдормена Бюрхтнота. Початок пісні втрачено, і вона відкривається сценою підготовки англійців до бою [66 а, с. 256]. Бюрхтнот відхиляє вимогу вікінгів заплатити викуп за мир, але битва початися не може, тому що через високий рівень води в річці вікінги не можуть перейти на берег, зайнятий англійцями. Скандинави намагаються піднятися на міст, але англійці захищають його настільки відважно, що нападники змушені відступити та просити Бюрхтнота дати їм перейти річку, щоб розпочати битву. Елдормен пропускає їх. У запеклому бою гине Бюрхтнот, частина дружинників втікає з поля бою, прирікаючи інших, вірних пам'яті вождя, на смерть [7, с. 148]. «Англо-саксонська хроніка» так розповідає про цю подію: «Тоді цього року прийшов Унлаф (його зазвичай ототожнюють з майбутнім норвезьким конунгом Олавом Трюггвасоном) з 93 кораблями у Фолкстоуні і пограбував його околиці; потім він вирушив до Сандуїча, а звідти – в Іпсвіч і всі ці землі розорив і прийшов у Мелдон. Елдормен Бюрхтнот виступив з усім своїм ополченням і боровся проти данів; але ті вбили елдормена та заволоділи полем битви...» [5, с. 94]. «Того року вперше було вирішено заплатити данину розбійницькому війську через те, що вони сіяли такий жах на узбережжях», – додає інший список «Англо-саксонської хроніки» [4, с. 99]. Бюрхтнот став відомим завдяки тому, що дав данам «наконечники списів замість срібла в якості данини». Тоді вперше народ Англії сплатив особливий податок норманам, які на них напали – «датські гроші» у розмірі 10000 фунтів стерлінгів [60, с. 108]. Короткий і сухий звіт хроніки доповнюється іншими джерелами, з яких ми дізнаємося, що Бюрхтнот був покровителем монастиря в Ілі, де він і був похований невдовзі після бою [33, с. 108].

Ця поема, написана невдовзі після битви, коли пам'ять про героїчні діяння була ще свіжою, дає змогу відтворити військову тактику, що застосовувалася в англосаксонську епоху.

Англосакси билися в пішому строю. Битва була тяжкою справою: як тільки супротивники сходилися, битва перетворювалася на рукопашний бій в обмеженому просторі, що тривав до тих пір, поки одна з армій не була повністю знищеною або втікала. З поеми видно, що, незважаючи на розвинені політичні інститути, характерні для Англії цього періоду, у війську були живі героїчні традиції язичницького часу, та їх основою були взаємні зобов'язання воїна та його повелителя [39, с. 145]. Коли вождь перемагав, його воїни ділили з ним багатства і славу, коли ж удача йому зраджувала, вони ділили його долю і, подібно до Бюрхтвольда та Етеріка, гинули поруч із ним на полі бою. Тікати з поля битви після смерті короля означало покрити себе ганьбою [39, с. 145].

З тексту поеми «Битва при Мелдоні» випливає, що ватажок англосаксів шикував своїх воїнів у бойовий порядок, створюючи стіну зі щитів. Висловлювалися припущення, що стіна зі щитів будувалася за принципом римського *testudo* – бойового порядку, в якому воїни тримали щити над головами. На думку дослідників стіна зі щитів була свого роду оборонним укріпленням, створеним з рядів воїнів, які стояли близько один до одного і тримали свої щити так, щоб утворювалась суцільна стіна. Передній ряд виставляв щити вперед, а задні ряди тримали їх над головами, щоб захистити тих, хто стоять попереду і себе [39, с. 146]. Ця інтерпретація загалом вірна, але на думку Д. Вільсона, в ній присутні деякі ідеї, далекі від англосаксонських уявлень про битву. Насамперед, як вважає історик, слід відкинути ідею про перекриття щитів, оскільки в такому разі будь-який маневр ставав неможливим. Навіть у злагодженому римському *testudo* щити тримали так, що вони не перекривали один одного. Також сумнівно, що воїни у другому ряду, якщо взагалі була друга шеренга, тримали свої щити, прикриваючи свої голови та голови першої шеренги. Бій у ті часи починався з того, що воїни з обох боків пускали в противника стріли і метали списи, а за такого шикуння неможливо ні натягнути тятиву лука, ні метнути спис. Можна припускати, що військо шикувалося в суцільну лінію так, що кожен

воїн тримав щит перед собою. Противникам при цьому здавалося, що вони бачать стіну зі щитів. Воїни другої шеренги робили те саме. Коли хтось «розбивав стіну зі щитів», він, мабуть, прокладав собі шлях через ряди воїнів [39, с. 146].

Отже, у ході «англосаксонської Реконкісти» нормани абсолютно втратили наступальну ініціативу і виступали в ролі сторони, що переважно оборонялася. Для самих англосаксів цей процес мав ряд важливих аспектів: оскільки боротьба з вікінгами велася під керівництвом (та й переважно силами) Уессексу, для інших історичних областей країни, що особливо зазнали скандинавської колонізації, ця боротьба означала не стільки відвоювання раніше втрачених земель, як завоювання їх Уессексом, державну централізацію, що проводилася на користь Уессекської династії.

РОЗДІЛ 3. СКАНДИНАВСЬКІ ВТОРГНЕННЯ В АНГЛІЮ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІ СТ.

Піднесення Англійської держави в Х ст. проявилось у зміцненні становища королівської влади, в усвідомленні влади короля як державної. Це супроводжувалось присвоєнням общинного майна, перерозподілом землі, посиленням знаті, яка отримувала землю. В Англії формуються відносини, що багато в чому були подібні з феодалними. Тим не менш, в ній так і не сформувалась ефективна військова організація, здатна протистояти зовнішній агресії. У підсумку в Англії не сформувалось рицарство як прошарок професійних воїнів, що мало негативні наслідки для англосаксонської влади в ХІ ст.

Бурги стали перетворюватися на торгові міста. Окремі фортеці були повністю зриті, інші стали розростатися і через непотрібність їх оборонні приміщення знищувалися, а рови засипалися. Такі процеси могли бути викликані довгим миром, що створював ілюзію безпеки, а також острівне становище держави, що не робило фортеці настільки актуальними, як у континентальній Європі. Магнати, багаті землевласники стали поступово нарощувати свою силу, представляючи загрозу і для королівської влади. Вони ж починають збирати навколо себе дружини, війська, перетворюючи їх у особисті армії. У загальнодержавних масштабах фірм втрачав свою силу, особисте підпорядкування військових сил магнатам стає частим явищем за часів Етельреда. Сила самого короля починає слабшати. Якщо раніше військові контингенти керувалися королівськими чиновниками та служилою знаттю, тенами і елдорменами, то тепер у підпорядкуванні тени могли формувати самостійні загони, які залежали від елдормена. Бургова система, як відомо ослабла, як і королівський контроль. Військова організація втратила свою цілісність [72, с. 16].

Значення мало також те, що король Етельред виявився не спроможний ефективно керувати державою в умовах датських вторгнень. Це було

зумовлено як особистими якостями Етельреда, так і сильними опозиційними настроями англосаксонської знаті, пов'язані з уповільненням темпів формування феодальних відносин. Важливим фактором була відсутність розвинутої етнічної та державної самосвідомості, що не дозволило англосаксам об'єднатися в критичній для майбутньої держави та народу ситуації [72, с. 16].

Після 994 р. настає період деякої стабілізації і Етельреду вдається зміцнити становище королівської влади. Спираючись на військовослужбову знать, він веде успішну боротьбу з англосаксонськими магнатами і, посиливши флот, вдало воює з вікінгами на морі. Крім того, прагнучи створити гарантії проти нових нападів скандинавів, він укладає союз із правителями герцогства Нормандія, утвореного в гирлі Сени 911 р. Головна мета цього союзу полягала в тому, щоб спонукати Нормандію закрити свої порти для короля Данії Свейна Вилобородого, який готував вторгнення до Англії. Заради цього Етельреду довелося навіть одружитися з донькою нормандського герцога Еммою [43, с. 55]. Таким чином, Етельред не був обділений талантами політика, і, як показали подальші події, сумлінно підходив до виконання своїх обов'язків перед країною і підданими. Зокрема, в 1008 р. за його указом у найкоротші терміни було збудовано і споряджено флот для війни з данами на морі [43, с. 52]. Власне, прізвисько «Нерішучий», як вказує Д. Уайтлок – це спотворена варіація староанглійського слова «unraed» – «нерозумний», як епітет, у свою чергу, був придуманий пізнішими хроністами як рима-антонім до «Етель-ред» – «розсудливий», з метою підкреслити невідповідність діянь короля його імені [99, р. 49]. Так чи інакше, певна непослідовність і повільність у прийнятті рішень у поєднанні з вищезгаданими несприятливими обставинами привели Етельреда до ряду фатальних промахів та помилок, одна з яких, власне, і стала приводом для Свейна Вилобородого [46, с. 53].

Мова йде про так звану «різанину в день св. Брайса» (13 листопада 1002 р.), коли нібито з метою запобігання можливості підтримки вікінгів

усередині країни Етельред наказав вирізати всіх данів, які проживали в Англії (мабуть, малися на увазі скандинави вцілому, тому що в Англії їх усіх, як правило, називали узагальнюючим етнонімом «дани») [46, с. 53]: «король наказав убити всіх данів, які жили серед англів, оскільки йому сказали, що вони хочуть обманом позбавити його життя, вбити всіх його уїтенів, а після цього заволодіти його королівством» [4, с. 102]. Слід зазначити, що сучасні історики скептично відносяться до цього повідомлення, записаного хроністами швидше за все на основі усної народної традиції [95, р. 565]. По-перше, скандинави становили добру третину населення тогочасної Англії, а разом із змішаним англоскандинавським населенням ця цифра зростає до 50% [95, р. 565]. По-друге, ці нащадки войовничих норманів за майже два століття, що пройшли з моменту початку їх масового переселення на Британські острови, перетворилися на звичайних мирних жителів, що мало чим відрізнялися від самих англосаксів і в своїй масі вірогідно піддалися по відношенню до англійської корони. Більш того, багато данів та англо-данів займали керівні посади в державі, армії, місцевій адміністрації, і т.д., і також в основному були лояльні королю. Так, наприклад, в 1003 р. під час датського вторгнення найбільш завзятий опір данцям чинили загони ерла Ульфкютеля – дана за походженням [5, р. 565]. У XI ст. статус Облесті Датського права ґрунтувався вже не на політичному суверенітеті, а на низці правових привілеїв та деякої етнокультурної відокремленості — загалом на тому, що в наш час назвали б культурною автономією. Таким чином, версія про спробу «геноциду» данів видається дещо фантастичною через безглудість такого задуму і фізичну складність його реалізації [46, с. 53].

У «Англо-Саксонській Хроніці», що повідомляє про наказ Етельреда, лише версія «С» (ебінгдонська) стверджує, що «це було зроблено», а інші списки замовчують про втілення цього наказу в життя [46, с. 54]. Єдине свідчення про масову різанину данів збереглося в Оксфордї, в місцевій грамоті, датованій 1004 р. Це королівська грамота монастирю св. Фрідесвіди від 7 грудня 1004 р., в якій Етельред згадує про винищення данів, що

«поширилися по всьому острову, немов кукіль серед зерна», запропоноване ним за порадою та за згодою «найкращих людей королівства», на благо країни і народу, і здійсненій «аж до смерті» (власне, грамота підтверджує компенсацію шкоди монастирю, чия церква була спалена разом з данами, які ховалися в ній від переслідування, англосаксами, які взяли їх в облогу) [46, с. 54]. Хоча як мотивацію наказу Етельреда «Англо-Саксонська Хроніка» вказує деякі узагальнені «наміри данів позбавити життя короля та всіх його радників і після цього захопити королівство» [4, с. 102], загалом у сучасній західній історіографії переважає думка про те, що ця різанина була локальною і поширювалася на відносно невелику кількість данів серед рідні та соратників військового магната Палліга (дана на англійській службі), який зрадив короля і приєднався до чергового набігу вікінгів, які грабували англійське узбережжя [46, с. 54]. Таким чином, «різанина» була каральною акцією покарання за державну зраду, в ході якої постраждали, очевидно, не тільки родичі Палліга, а й значна кількість залежного від нього населення, яке ні в чому не було винним. Це відповідало середньовічній практиці війни, коли разом з противником знищувалися його села, челядь, майно, худоба, посіви тощо [46, с. 54].

Фатальним це рішення для Етельреда стало з іншої причини. Дружина Палліга Гуннхільда, яка також стала жертвою цієї різанини, була сестрою короля Данії – Свейна Вилобородого. Тому датське вторгнення, що відбулося в 1003 р., деякі історики розцінюють як акт кровної помсти з боку Свейна [91, р. 184]. Цей акт вилився, по суті, у війну, що розтяглася на півтора десятиліття і закінчилася завоюванням Англії данами.

Цікаво, що скандинавські саги вказують на зовсім іншу причину війни. «Сага про Олава Трюгтвасона» повідомляє, що нібито ще на тризні на згадку про свого померлого батька Свейн Вилобородий дав обітницю в трирічний термін завоювати Англію і повалити Етельреда. Однак, далі в сазі говориться, що багато хто з присутніх на бенкеті, серед яких були ватажки знаменитих йомсвікінгів, надавали багато подібних обітниць, будучи, як і

Свейн, на підпитку, і вранці згадали, що явно наговорили зайвого [18, с. 120]. Втім, ця версія є скоріше типовим для усної традиції мотивом, який навряд чи має під собою реальний фактологічний ґрунт.

В 1003 р. військо Свейна висадилося на англійському узбережжі і, не зустрічаючи особливої відсічі, до 1010 р. залишалося на півдні та сході країни, грабуючи населення і руйнуючи бурги та міста [5, с. 95].

Військові кампанії Свейна в Англії 1003-1005 рр. навряд чи мали на меті завоювання королівства. Швидше всього це була кровна помста, яка, як нерідко траплялося, принесла йому разом і прибуток. Свейн пограбував Ексетер, Вілтон, Солсбері, Норідж і Тетфорд і лише один раз зустрів гідний опір: після пограбування в Тетфорді якийсь Ульвкютель (дан за походженням) зі Східної Англії зібрав своїх людей і атакував вікінгське військо. Якби англосакси зуміли виконати його наказ і захопити залишені данами кораблі, вікінгам довелося б непереливки, і, за свідченням «Англосаксонської хроніки», «вони самі визнавали, що ніде в Англії не довелося їм витримати такого жорстокої битви, як такої, яку дав їм Ульвкютель» [4, с. 103-104]. Зі сказаного стає зрозуміло, як легко далекосяжні плани Свейна могли обернутися для нього ганьбою і смертю. Дани попливли з Англії в голодний 1005 р., щоб повернутися в 1006 р. [51, с. 378].

У липні 1006 р. дани повернулися знову. Висадившись в Сендвічі (Східна Англія), Свейн розіслав грабіжницькі загопи в Сассекс і Кент. Збір загальноанглійського війська, оголошений Етельредом, через погану організацію затягнувся на всю осінь [4, с. 104], демонструючи неповороткість, відсутність оперативності англосаксонської адміністрації, як на найвищому рівні, так і місцях. Тим часом дани, перебазувавшись морем в Саутгемптон і влаштовуючись на о. Уайт систематично здійснювали набіги на південь Англії, розгромивши поодиночі всі ополчення південних графств [4, с. 104]. «Настільки великий був страх перед данами, – розповідає літописець, – що ніхто й думати не міг про те, як вигнати їх з країни чи

захистити її від них» [цит. за: 47, с. 18]. Цей уривок повною мірою дає уявлення про ту паніку та безпорадність, у якій перебувала королівська адміністрація, не кажучи вже про населення. Тим часом дани, отримавши у січні 1007 р. викуп у 36 тис. фунтів сріблом, знову благополучно відбули додому [47, с. 18].

За дворічний період відсутності данів Етельред спробував підготуватися до нової навали, але ці спроби вкотре виявилися невдалими. По-перше, він вирішив підвищити військову могутність королівства, поставивши нового елдормена в Мерсії, проте обрав на цю роль сумнозвісного зрадника Еадріка Жадібного. По-друге, король наказав побудувати флот, щоб він охороняв прибережні води і не дозволяв жодному вікінгському судну пристати до берега [51, с. 379]. Як свідчить текст «Англосаксонської хроніки», з кожних 310 гайд потрібно було виставити один військовий корабель з командою, а з кожних 8 гайд – надати шолом і кольчугу [4, с. 105]. До 1009 р. кораблі побудували, флот зібрався в Сандвічі, де і виявилася повна його безпорадність – результат взаємних претензій, суперництва, своєкорисливості, боягузтва, свавілля, що процвітали серед його ватажків. Після того, як 80 кораблів були спалені, Етельред зі своїми елдорменами та радниками, як сказано в «Хроніці», «вирушив додому» [4, с. 105]. Вцілілі кораблі відвели до Лондона, а в Сандвічі 1 серпня висадилися дани [51, с. 379].

У 1009 р. прибув новий флот норвежців і данів, яким командував Торкель Високий, один з вождів знаменитих йомсвікінгів, загони професійних воїнів, «штаб-квартира» яких знаходилася на Балтиці [76, с. 41], а також датських ярлів Хемінга та Еглава. Об'єднані сили цих ватажків висадилися у Сандвічі та розбили фірд Східної Англії. Етельред послав проти них значне військо, що відрізало вікінгів від їхніх кораблів, але в момент вирішальної битви Едрік Стреона, призначений незадовго до цього елдорменом Мерсії і тому мав під своїм началом значні військові сили, зрадив короля і вийшов з бою, внаслідок чого англосакси знову зазнали поразки, а

дани ще три місяці грабували Східну Англію, розоривши міста Кембридж і Тетфорд, після чого на захоплених у населення конях здійснили рейд східними графствами Уессекса в Кент, де тепер базувався їх флот; звідти вони повернулися до Різдва 1010 р. з величезною здобиччю [4, с. 105-106]. Наступного 1010 р. відбувся ще більш нищівний набіг цього ж війська вікінгів, яке спочатку висадилося з моря в Східній Англії, де при Рінгмері (графство Норфолк) був знову розбитий місцевий фірд, і спалене м. Іпсвіч, а потім відбулись тотальні пограбування та розорення 15-ти графств Східної Англії та Мерсії.

Торкель Високий разом з Олавом Товстим (в майбутньому Святим) атакували Кентербері, де від них щедро відкупилися, потім, здійснивши досить прибутковий рейд вздовж південного узбережжя, марно намагалися взяти Лондон. Коли ж Етельред нарешті рушив проти них військом, вони просто пішли на зимовий відпочинок у Грінвіч. Наступний рік вони присвятили своїй наземній та морській військовій експедиції до Східної Англії, яка проходила сушею та морем. Ця подія досить яскраво описана Дж. Каппером «Рінгмер-Хіт був червоний від крові, коли під ударами війська впало безліч тіл далеко від кораблів. Кульмінацією подій стало пограбування Кентербері. Єпископське місто, цей оазис достатку серед спустошених земель, – для справжнього солдата удачі воно було надто привабливим, щоб той не позарився на нього, забувши всі свої урочисті обіцянки, дані за кілька років до цього. Один за одним грузли в болотах Літл-Стаур і вибиралися ворожі човни, що доставляли до Фордвіча людей, які поповнювали ряди обложених. Здавалося, гніздо розтовсілих городян, що потовстіли, і “жінкоподібних” ченців можна захопити з наскоку. Проте Кентербері протримався близько місяця. Розчаровані і розлючені нормани помстилися за це зволікання, влаштувавши справжню бійню серед палаючих будинків. Вони захопили архієпископа Альфега та перевезли на свою базу у Грінвічі. Однак цей в’язень не виправдав їхніх сподівань. Він не побажав сплатити поганам викуп і не дозволяв викупувати себе за гроші християн. Поблизу

Ексетера військо дуже було схвильоване його долею. Над ним насміхалися на хмільному святі, закидали бичачими кістками доти, доки удар сокири милостиво не обірвав його життя» [60, с. 114].

Вікінги часів Етельреда мали багаторічний досвід піратства в Балтійському морі. Як пише ідомий скандинавіст П. Сойєр, «при бажанні пограбувати в Англії скандинавському військовонаачальнику ну складало особливих труднощів набрати у свій загін боєздатних і досвідчених воїнів, які б добре себе зарекомендували, але швидше всього ці вожді не прагнули формувати загони більш як сто чоловік. тільки в таких відносно малих групах вікінг зберігали свої головні переваги – мобільність і раптовість» [77, с. 202].

Королівську адміністрацію на чолі з Етельредом наче охопив параліч. Хроніст нарікає: «Не було ватажка, який би зібрав військо... Коли вороги були на півдні, армія була на півночі, коли вони були на сході – армія на заході... Ні битися з ними гідно не могли, ні навіть данину вчасно зібрати...» [4, с. 107]. Треба зауважити, що навіть сучасні історики віддають належне тактичній мобільності норманських ратей, які стрімко нападали і вислизали від неповороткої англійської королівської армії, змушеної чекати їхнього нападу звідусіль, з будь-якої точки берегової лінії країни, яку, враховуючи острівне становище Англії, було неможливо повністю контролювати, тим більше після загибелі флоту. Тодішні засоби зв'язку та сповіщення були примітивними, а місцеві ополчення, як ми бачимо, не дуже добре справлялися зі своїми завданнями, не в останню чергу з вини своїх воєначальників. Рішення приймалися повільно, мляво, координації сил на локальному рівні не було. Зрештою, безініціативність вищого керівництва країни довершувала все це [46, с. 58]. Англосаксам залишалося, як і раніше, виплачувати вікінгам данину, розмір якої цього разу становив 48 тис. фунтів сріблом [46, с. 58]. Це була значна сума, заради збору якої Етельреду довелося навіть здійснити грабіжницький похід проти кельтського князівства Дифед на південному заході Уельсу. Тим часом дани, роздратовані зволіканнями з виплатою данини, по-звірячому вбили архієпископа Ельфгі,

пізніше зарахованого до лику святих і шанованого в Англії як мученика [47, с. 19]. Це, у свою чергу, спричинило наступну подію: Торкель Високий, обурений розправою над архієпископом, перейшов з 45-ма бойовими кораблями на бік Етельреда, якому віддано служив аж до смерті того в 1016 р. [76, с. 41] мабуть, перебільшили моральний аспект цього вчинку у властивій середньовічним авторам повчальній манері [47, с. 20]. Швидше за все, Торкель керувався не християнським обуренням з приводу вчиненого його соратниками, скільки матеріальною зацікавленістю у службі королю Етельреду, який потребував боєздатних військових контингентів і тому готовий добре платити. (зрештою, як свідчить Дж. Каппер Торкель Високий разом з Олавом Товстим перейшли на службу Англії [60, с. 115]; «Сага про Олава Святого» повідомляє, що Олав ще протягом трьох років збирав по Англії податки від імені Етельреда та патрулював її береги [17, с. 171, 173-174]). На цю думку наводить той факт, що згодом Торкель так само вірно служив Кнуту Великому. Крім того, хвороблива реакція на вбивство, нехай і священика високого рангу, була б досить дивною для професійного воїна та пірата, який стикався з подібними реаліями все своє життя. Взагалі, для вікінга перехід від одного вождя до іншого, більш щасливого чи щедрого, або з іпостасі пірата в іпостась найманця був звичайним явищем [47, с. 21]. «Похвала королеві Еммі» ж вказує як причину переходу Торкеля на службу до Етельреда його особисті тертя зі Свейном Вилобородим, який звинувачував Торкеля в загибелі кращих частин війська данів в ході численних битв з англосаксами в 1009-1012 рр. [36, с. 28]

Одночасно з данами з'явилися норвежці, які почали тероризували Мерсію і Східну Англію. У 1012 р. вони штурмом взяли церковну столицю Англії Кентербері та, розграбувавши місто, вбили архієпископа Ельфгі [47, с. 21]. Тим часом внутрішньополітична обстановка в самій Англії також загострилася, що було пов'язано з протистоянням старої, родової, і нової, служилої, знаті та їх спробами знову підпорядкувати собі королівську владу. Відкупляючись від нападів, Етельред був змушений розпочати постійну

виплату грошей агресорам [43, с. 55]. «Англосаксонська хроніка» повідомляє про виплату колосальних сум: так, у 1002 р. було сплачено 24 тис. марок срібла, а 1007 р. – 36 тис. Країну роздирали інтриги та жорстокі міжусобиці знаті, важким тягарем виявились регулярні збори «датських грошей» [94, р. 385].

У липні 1013 р. Свейн «бажаючи помститись за старі образи, а саме: за вбитого брата і за своє вигнання, вирушив в Англію з великим флотом» [1, с. 52]. Він вирушив з військом на південь у глиб Уессексу, захоплюючи на своєму шляху заручників. Спочатку він захопив Оксфорд, а потім і Вінчестер; однак повернувшись назад для того, щоб захопити Лондон, він зазнав першої невдачі, зіштовхнувшись з кораблями Олава і Торкеля. Закріпившись в укріпленому таборі в Саутуорку (Судвірку), Свейну вдалось захопити Лондонський міст. На мості «такому широкому, що на ньому могли роз'їхатись два вози», були споруджені «башти і частокіл... Цей міст тримався на палях, які були вкопані в дно. Під час нападу Етельреда дани стояли по всьому мосту і захищали його» [17, с. 171]. Олав, який прибув по Темзі на допомогу Етельреду, запропонував своє вирішення проблеми. «Олав конунг звелів приготувати великі щити з прутів, а також з різноманітних плетених споруд. Ці щити він велів закріпити над кораблями так, що щити виступали за краї бортів. Ці щити тримались на високих жердинах, які були поставлені на такій відстані один від одного, щоб укриття захистило від каміння, яке могли скидати з мосту, але разом з тим давало можливість вести оборонний бій» [17, с. 172]. Кораблі Етельреда чи, точніше, кораблі його прихильників міст незахищеними відійшли назад. «А Олав конунг... продовжував просуватися вгору по течії під міст. Його люди прив'язали товсті канати до жердин, на яких стояв міст, пустили всі свої кораблі вниз по течії і гребли при цьому з усіх сил. Жердини вирвало з-під мосту и потягнуло по дну... Міст проломився, і багато хто впав в річку...» [17, с. 172].

Висадка Свейна в Гейнсборо миттєво продемонструвала всю аморфність Англійського королівства, керованого уессекською династією:

Нортумбрія на чолі з елдорменом Утредом, а потім решта території колишнього Денло відразу визнали зверхність Свейна [76, с. 41]. Так, ополчення Ліндсея навіть приєдналося до датського війська для походу на південь. Похід цей не змусив себе довго чекати, причому Свейн залишив у цілості та безпеці територію Денло і, лише перейшовши дорогу Уотлінг-стріт, що служила історичним кордоном Області Датського права, почав звичайний грабіж та руйнування, у якому активну участь взяли ліндсейці [4, с. 110]. Враховуючи такий яскравий приклад «регіоналізму», сепаратизму жителів півночі, можна говорити про те, що, по суті, вже в 1013 р. утворилося англо-скандинавське королівство, що включало Данію і Денло, хоча, звичайно, це політичне новоутворення було ще дуже хитким і трималося в основному на авторитеті датського короля-завойовника, підкріпленому військовою силою та симпатіями місцевої англійської знаті та населення [46, с. 59].

Під загрозою руйнування Свейну підпорядковується ерл Утред з нортумбрійцями, населення Ліндсі, жителі П'яти Бургів і всі скандинавські поселенці на північ від Уотлінг Стріт. Слід зазначити, що король данів не піддав розоренню землі великих магнатів, і, тим самим, вміло використовував внутрішні уособиці в англійському суспільстві. Так, Свейну підпорядковуються і західні тени на чолі з Етельмером. В результаті практично вся Англія – багато в чому добровільно – підкорилася данам [31, с. 19].

З того часу, як писали англійські джерела, «весь англійський народ визнав Свейна своїм правителем, якщо тільки заслуговує цього імені король, схожий в усьому на тирана. Жорстоко він правив Англією і збирав великі податки для утримання війська. Особливо володіння церков і монастирів піддавались поборам» [цит. за: 79, с. 160]. Для виконання вимог суворого завойовника, церкви у Ворчестері повинні були віддати прикраси, золотий і срібний посуд, чаші і хрести, навіть застібки для книг і всі маєтки і двори. Етельред зі своєю родиною і небагатьма прихильниками втік до Нормандії

[76, с. 41], де був прийнятий з великими почестями своїм тестем, герцогом Річардом, який однак не погодився підтримати його у його політичних справах [79, с. 160].

З Гейгенсбурга, де знаходилась резиденція Свейна, надходили розпорядження про збір податків. «Для поповнення своєї міри, – як писали англійські літописи, – він наважився стягувати значну данину з Едмундсберійської обителі, де знаходяться нетлінні мощі св. Едмунда: на такий крок не наважувався до нього ніхто» [цит. за: 79, с. 161]. Від обителі і всієї Східної Англії монах Ельвін прибув у стан короля данів і в ім'я св. Едмунда просив звільнити його монастир від такого податку. Але Свейн, який за словами А. Стрінгольма «рідко робив що-небудь для живих християн, ще менше робив для мертвих; він відмовив навідріз і погрожував не лише спалити Едмундсбері і перебити монахів, “але навіть наважився у своєму безбожжі сказати, що Едмунд не святий”. Незабаром після цього потом король, сидячи на коні серед своїх людей, проводив з ними тінг і раптом відчув сильний біль в шлунку; наступної ночі, на свято Стрітання, 2 лютого 1014 р., він сконав у страшних муках. Ходили чутки, що йому з'явився св. Едмунд, не видимий ніким з інших; що тремтячий Свейн голосно вигукнув: “Допоможіть, воїни! Ось св. Едмунд йде убити мене”; святий вразив його списом серед норманських вождів і, на порятунок світу від такого тирана, занастив його так само, як святий Меркурій Юліана Відступника» [79, с. 161; 17, с. 171].

Раптова смерть Свейна Вилобородого (3 лютого 1014 р.) спровокувала новий виток боротьби за престол. Частина магнатів Уессека, які підкорилися Свейну неохоче, лише з міркувань безпеки, тепер стала закликати Етельреда повернутися в Англію. Цього разу Етельред проявив неабияку активність: користуючись ситуацією, коли дани залишилися без лідера, а найбільш боєздатна частина датського війська знаходилася далеко на півночі, під керівництвом Кнута, Етельред у квітні 1014 р. повернувся до Англії, він «оголосив, що пропонує плату всім тим, хто допоможе йому захопити

країну». Як свідчить текст «Саги про Олава Святого», «зібралось тоді в нього багато людей. Прийшов йому на допомогу і Олав конунг з великим загоном норвежців» [17, с. 171]. Етельред досить оперативно зібрав ополчення Уессексу та Мерсії здійснив переможний марш у Денло, дійшовши до Ліндсея, суворо покарав місцевих прихильників данів і змусивши Кнута відступити морем до Сендвіча, а потім – відплисти в Данію, де йому довелося взяти участь у вирішенні питання про престолонаслідування, яке виникло після смерті Свейна. Однак у Данії королем був обраний брат Кнута Харальд, тому Кнута залишалося шукати собі корону поза межами батьківщини [95, р. 574].

У 1015 р., отримавши підкріплення від свого брата, який став королем Данії, Кнут «спорядивши 1000 великих кораблів, переплив Британський океан» [1, с. 52], очевидно, сповнений рішучості завершити розпочате батьком завоювання. Від Сендвіча він попрямував морем на південь і висадився в Кенті [4, с. 112]. Етельред на той час був уже старий і важко хворий, тому оборону країни очолили його син Едмунд (спадкоємець престолу, прозваний Залізнобоким через впертий опір данам) [9, с. 263] та елдормен Мерсії Едрік Стреона. Між ними мала місце гостра особиста неприязнь на межі ворожнечі, що підривало єдність у рядах англосаксів і призвело до чергової катастрофи: при зіткненні королівської армії з данами Стреона знову зрадив англосаксів, перейшовши з 40 бойовими кораблями на бік Кнута. Едмунд змушений був відступити, давши можливість датнам і Стреоні, який приєднався до них, займатися грабунком графств Уессексу і Мерсії, що тривав до Різдва 1016 р. [46, с. 61].

Оскільки Етельред ставав дедалі немічним, в цей момент на перший план висунувся його син Едмунд Залізнобокий. Він був далеко не в кращих стосунках з батьком та його новою сім'єю, а також знаттю, яка підтримувала старого короля і його дружину Емму. Але в нових умовах Едмунд все ж таки спробував консолідувати сили англосаксів у боротьбі проти зовнішнього ворога [73, с. 102].

Едмунд зібрав ополчення (переважно в Мерсії), але воїни відмовилися виступати разом з етеллінгом (принцом), перш ніж сам король разом з гарнізоном Лондона не виступить до їм на допомогу. Король не виступив в очікуваний похід, і, таким чином, домовленість, що намітилася, у боротьбі з ворогом знову було порушено [73, с. 102].

У квітні 1016 р. король Етельред помер. Королем Англії був проголошений Едмунд, який прибув до Лондона ще за життя батька [4, с. 113]. Після цього він підпорядкував собі Уессекс, але Лондон опинився в облозі. Почалося тривале протистояння двох претендентів на верховну владу над Англією. Слід зазначити, що становище, у якому виявився новий правитель Англії, було ще складнішим, ніж становище Альфреда Великого на початку його правління. Тоді ще існувало постійних поселень вихідців зі Скандинавії біля Англії; до XI ст. нащадки скандинавів з Області датського права представляли важливий чинник у житті королівства. Альфред міг спертися на англосаксонську знать, оскільки йшлося про загрозу фізичного знищення місцевого населення та подальшого заселення Британських островів. Кнут же мав намір цими землями правити як своїм володінням, тому при вдалому збігу обставин можна було заслужити його милість, вчасно перейшовши на його бік. Армія Кнута була більш численною та дисциплінованою, ніж загони вікінгів IX ст. Важкий податковий тягар, пов'язаний з боротьбою з вторгненнями данів, виснажував населення країни. Флот англосаксів який зазнав втрат у попередні роки, фортеці вже не забезпечували належного захисту, ополчення щоразу програвало битви [73, с. 102].

У липні 1016 р. Кнут і його названий брат Харальд, «виступивши разом зі своїм герцогом Туркілем і 340 кораблями, взяли в облогу Лондон. Вони провели через Темзу, свої кораблі, на борту кожного було по 80 воїнів, вони тримали місто в облозі 6 місяців [21, с. 149]. Ситуація ускладнилась тим, що дани проклали великий канал на південному березі провели кораблі до західного кінця міста, що значно ускладнило становище місцевих жителів [9,

с. 263-264]. Зрештою аглосаксам довелося сплатити викуп у розмірі 30 тисяч фунтів срібла [21, 149].

Впродовж 1016 р. відбулося п'ять великих битв, останнім з яких була битва при Ешингдоні (Ессекс), в якій дани з великими труднощами здобули перемогу. Однією з головних причин поразки армії Едмунда була чергова зрада Едріка Стреони.

Едмунд зумів закріпитися в Уессексі, після чого почав збирати військо, достатнє для протистояння силам Кнута. Перша битва англосаксів проти данів під керівництвом цього короля відбулася, ймовірно, навесні 1016 р. в Пенсельвуді на території Дорсета [4, с. 114]. Вигідна позиція на височини створювала для англосаксонської армії певні переваги над грізним противником. Бій закінчився перемогою Едмунда, проте немає підстав надавати цьому великого значення, оскільки масштаби зіткнення були, ймовірно, не дуже великі [73, с. 102].

У другій половині літа відбулася друга битва – біля Шерстона [4, с. 114]. Це місце, мабуть, знаходилося в Уїлтширі, неподалік монастиря Малмсбері, хоча Флоренс Вустерський відносить місце битви до західної Мерсії. Битва була дуже жорстокою. Її результат не було вирішено першого дня, тому вона продовжилася наступного. Незважаючи на великі втрати, англосакси мали всі шанси виграти битву. Але в критичний момент (згідно з хроністом з Вустера) битви віроломство ЕадрікаСтреони врятувало данів. Вбивши саксонського воїна Осмера, який віддалено нагадував короля Едмунда, він показав його голову англосаксам і голосно сповістив, що продовження битви немає сенсу, оскільки король загинув. При цьому він звернувся насамперед до воїнів з Дорсета, Девона та Уїлтшира, які складали кістяк війська. Англосаксонське військо охопила паніка, частина воїнів почала тікати, але потім порядок був відновлений і битва продовжилася [25, р. 128-129]. Переможця не виявилось і цього разу: дани вночі залишили поле бою і відійшли від Шерстона [4, с. 114].

Через короткий час Едмунд зібрав нове військо і напав на основні сили данів, що тримали в облозі місто. Цього разу успіх був повністю на боці англосаксів, нормани були розгромлені і втекли до своїх кораблів. Едмунд зміг повернутися до Лондона, що, безперечно, сприяло значному зростанню його авторитету в очах підданих королівства. Ця битва була третьою за рахунком серед ключових битв 1016 р. [73, с. 103]

Лише через два дні (приблизно кінець літа – початок вересня 1016 р.) відбулася четверта битва – на захід від міста на Темзі, біля містечка Брентфорд. Це зіткнення також закінчилося перемогою англосаксів, причому більш ніж переконливою: військо «розбійників» (як називає вікінгів Хроніка Флоренса Вустерського) втекло [25, р. 128-129].

Як повідомляє Генріх Хантінгдонський, багато воїнів сильно поспішали, прагнучи захопити здобич у ворожому таборі. Однак така поспішність призвела до великих втрат – багато хто з англо-саксів потонув у Темзі. У деяких хроніках зазначається, що причиною загибелі солдатів був їхній надмірний поспіх, бажання боротися з ворогом [9, с. 264].

Армії зустрілися одина з одною у п'ятій великій битві в Ессексі, біля пагорба під назвою Ешінгдон (буквально: «Ослиний пагорб»). Едмунд розділив свою армію на три частини та напав на данів 18 жовтня 1016 р. Едмунд знаходився в центрі війська, за передніми рядами. Атакувавши на противника, він вривався у ворожий стрій на таку відстань, що виявився відрізаним від свого війська. Проте, коли він побачив Кнута та його особисту дружину, він попрямував саме туди. Побачивши відчайдушне становище короля Едмунда, деякі англосаксонські воїни стали залишати військо, вважаючи безглуздом продовження битви. Можливо, втечу англосаксів можна було запобігти, і чаша терезів схилилася б знову в бік Едмунда, але своє вагоме слово знову сказав віроломний Еадрік [4, с. 115].

У той момент, коли Едмунд став пробиватися ближче до Кнута, і результат битви міг бути вирішений протягом десятка хвилин, Стреона почав голосно вигукувати: «Біжіть, англи, біжіть, Едмунд мертвий» [9, с. 266].

Розлад у лавах англосаксів подарував данам шанс на перемогу, яким вони зуміли скористатися. Поразка Едмунда була нищівною; ніякими словами і загрозами він не зміг зупинити втечу свого війська.

Після цього Едмунд відступив у Глостершир, де його наздогнав Кнут. Претенденти на королівський престол, які зазнали великих втрат, вирішили обмежитися мирними переговорами, які відбулися на острові Ола, «поклялись один одному в дружбі, визначили розмір данини для данів і, уклавши цей договір, розійшлися. Король Еадмунд отримав Уессекс, а Кнут – Мерсію. Дани вирушили до кораблів з усією здобиччю, і лондонці уклали договір з данами, купивши у них мир» [4, с. 115]. Тим не менш, довго таке двовладдя не проіснувало – Едмунд помер 30 листопада 1016 р. [4, с. 115] «Сага про Олава Святого» стверджує, що «Едмунда вбив Стреона» [17, с. 178]. Оскільки з претендентів на престол (а в Едмунда були брат Едвіг і сини Едмунд і Едуард) найбільш сильним у військовому відношенні і зрілим за своїми талантами політика був Кнут, знать Півдня поступово схилялася у своїх перевагах на його бік. Сам Кнут, зрозуміло, активно підтримував ці настрої: зокрема, він зустрівся з уїтанами (членами вищої державної ради – уїтенагемоту) у Саутгемптоні, щоб завоювати їх симпатії і тим самим підготувати ґрунт для свого обрання на престол. Так воно й сталося: у грудні 1017 р. Кнут був проголошений королем Англії, територію якої поділив на чотири частини: «собі взяв Уессекс, Туркілю (Торкелю Довгому, який перейшов у 1014 р. на його бік) дав Східну Англію, Еадріку – Мерсію та Іріку – Нортумбрію [4, с. 115]. Перед серпневими календами як свідчить текст «Англо-саксонської хроніки» «звелів король, щоб вдова Етельреда, другого короля, донька Річарда, стала його дружиною» [4, с. 116]. В політичному відношенні цей союз обіцяв чималі вигоди. не викликавши особливого невдоволення з боку англосаксів, Кнут встановив досить багатообіцяючі династичні зв'язки і зміцнив дружбу з нормандським герцогом Річардом II. На той час він вже був одружений з Ельфгівою з Нортгемптона; ніжну прив'язаність до неї Кнут зберіг на все життя в 1030 р.

пострався забезпечити їй та її синові Свейну блискуче майбутнє в Норвегії. Однак титул королеви отримала Емма, і за домовленістю успадкувати англійську корону повинні були діти від цього нового шлюбу, а не сини Етельреда і тим більше не діти Ельфгіви. Таке рішення за висловом Г. Джонса, «виявилось досить розумним і пішло на користь всім, крім, хіба, норвежців» [51, с. 394].

З 1017 по 1042 р. повновладними повелителями Англії були датські королі – спочатку Кнут Великий (1017-1035 рр.), а потім його сини Гарольд (1035-1040 рр.) та Хардакнут (1040-1042 рр.). За свідченням Адама Бременського Кнут проводив далекоглядну матримоніальну політику, намагаючись у такий спосіб легалізувати своє право на володіння англійськими володіннями і згуртувати данів і англосаксів, він: «оволодів королівством Етельреда і його дружиною на ім'я Емма, яка була сестрою Річарда, графа Нормандії. В ім'я союзу король данів віддав за дружину цьому Річарду свою сестру Маргариту. Потім, коли граф прогнав її, Кнут віддав Маргариту за дружину Вольфу, герцогу Англії, а сестру цього Вольфа видав заміж за іншого герцога – Годвіна, хитромудро розраховуючи за допомогою цих шлюбів зробити англів та норманів більш вірними данам; і не помилився в цьому» [1, с. 52].

Засновник династії англо-датських королів Кнут Великий об'єднав у своїй державі Данію, Норвегію та Англію, створивши справжню ранньосередньовічну імперію. Що стосується власне Англії, то принципових змін її державно-політичного устрою за його правління не сталося. Розправившись з потенційними претендентами на престол (зокрема, за його наказом було вбито брата Едмунда Залізнобокого Едвіга) [4, с. 116], він, розпустивши датське військо, створив особливий загін своїх охоронців – хускерлів, які підтримували поліцейсько-адміністративний порядок у завойованій Англії [61, с. 23]. У його правління посилилася політична роль Церкви, під патронажем Кнута, звертаючи особливу увагу на підтримку монастирів.

Процес етнічного зближення англосаксів та скандинавів, що почався по суті справи відразу після появи вікінгів в Англії, на початку XI ст. посилювався. Показником цього, окрім іншого, були видані Кнудом закони, які об'єднували юридичні норми попереднього періоду з нормами датського звичаєвого права.

Головну роль в державних питаннях у період правління Кнута відігравав улюбленець короля ерл Годвін, представник знатного англосаксонського роду, який підтримував як спадкоємця старшого сина Кнута – Гарольда. Коли у 1035 р. Кнут помер, в країні знову почалися міжусобиці: північ Англії визнав королем Гарольда, південь – його молодшого брата Хардакнута, сина Кнута Великого від вдови Етельреда Емми [43, с. 57]. Після смерті у 1040 р. Гарольда він залишився єдиним правителем Англії і почав проводити жорстку політику придушення англосаксів. Однак через два роки він помер, і перш ніж датська знать встигла обрати нового короля, англосакси на чолі з Годвіном посадили на англійський престол сина Етельреда Нерішучого та Емми – Едуарда, на прізвисько Сповідник. Англо-датська держава припинила своє існування.

Едуард прибув в Англію з Нормандії в 1041 р. на запрошення Хардакнута, який прийняв його в свою сім'ю [4, с. 119]. Ще до похорону останнього датського правителя Англії він був проголошений англосаксонською знаттю королем, а на Пасху 1043 р. коронований у Вінчестері [4, с. 119]. На момент вступу на престол Едуарду було біля 40 років, 25 з яких він провів у вигнанні. Дослідники не виключають, що частину з цих років, Едуард разом зі своїм братом Едмундом, провів при дворі при дворі київського князя Ярослава Мудрого. Як переконана сучасна українська дослідниця М. Гаврилишин, «використовуючи цю традиційну для вікінгів дорогу, Етелінги не могли оминати київського двору Ярослава Мудрого (1019–1054), особливо враховуючи, що сам він був зятем шведського короля. До того ж, при ньому перебувало чимало вікінгів, прибулих із княгинею Інгігердою-Іриною, або таких, що прийшли на службу

до київського князя уже пізніше. Отже, немає підстав сумніватися, що принци побували на території Київської держави» [40, с. 33].

Коли він опинився в Англії, то разом з ним прибуло багато його наближених і радників з числа нормандської знаті, які відразу ж отримали високі державні, церковні і придворні посади [43, с. 57].

Представники англосаксонської аристократії, серед яких виділялись ерл Уессексу Годвін, ерл Мерсії Леофрік і ерл Нортумбрії Сівард, поступово були усунуті від центрального управління, хоча зберігали сильний вплив на місцях, змушуючи короля рахуватися з собою. Показником цього стало одруження Едуарда в 1045 р. з донькою Годвіна Едітою [43, с. 59]. В перші роки свого правління Едуард Сповідник проявив себе як енергійний державець і зовсім не був схожий на «короля-монаха», яким його змальовує пізніша легендарна традиція. Так, він, не вагаючись, позбавив вдовиної частини спадщини свою маму Емму, яку запідозрив у змові на користь норвезького короля Магнуса, який претендував на англійський престол. Він авторитарно призначав вищих церковних ієрархів, включаючи архієпископа Кентерберійського, з числа нормандців, які прибули з ним [43, с. 59]. В 1044 і 1048 рр. під його керівництвом були успішно відображені дві спроби норвежців висадитись на англійському узбережжі [43, с. 59].

Однак до 1050 р., однак, ситуація змінилась. Спочатку у своїй політиці Едуард спирався на потужні збройні сили, успадковані ним від англо-датських королів. Із зникненням прямої зовнішньої загрози з боку норвезьких претендентів Едуард пішов на різке скорочення чисельності армії і флоту, зберігши лише гвардію хускерлів. Тим самим він поставив надзвичайно складне становище, коли влітку 1051 г. проти нього виникла змова на чолі з ерлом Годвіном [43, с. 59].

Зазвичай боротьба Едуарда з домом Годвіна в 1051-1052 рр. розглядається як спроба королівської влади придушити сепаратистські устремління великих магнатів, які до того ніби тримали короля у повному підпорядкуванні. Однак О. Глебов схильний по-іншому інтерпретувати ці

події. Зіткнення між Едуардом і Годвіном було результатом невдоволення могутнього аристократичного роду «етнічною» політикою, яку проводив король (хоча що конкретно викликало це невдоволення невідомо), і воно вилилось у відкрите непідкорення королівській волі. На практиці це непідкорення набуло форми відмови Годвіна виконати наказ Едуарда покарати жителів Дувра за вбивство супутників графа Фландрії, який перебував з візитом в Англії [43, с. 60]. Дізнавшись про цю відмову, Едуард зібрав у Глостері раду знаті, на якій вчинок Годвіна було засуджено, а сам він був оголошений державним зрадником. У відповідь на це Годвін і двоє його синів – Гарольд і Свейн – зібрали в 15 милях від Глостера своє військо і погрожували взяттям міста, якщо звинувачення не будуть зняті. Едуард який не мав у своєму розпорядженні серйозних військових сил, звернувся за допомогою до ерлів Мерсії і Нортумбрії, які не забарилися прибути до нього зі своїми загонами. Противники тривалий час вичікували, але потім прихильники Годвіна почали покидати його, і врешті решт епізод завершився поразкою англосаксонської партії. Годвін з дружиною і трьома синами був змушений вирушити у вигнання на континент, а королеву Едіту заточили в монастир [43, с. 60].

Хоча вже через рік відбулось примирення і дім Годвіна був відновлений у в своїх правах, Едуард використав час для зміцнення нормандського елементу в державному і церковному управлінні. Кульмінацією проникнення нормандців в Англію став візит взимку 1051 чи ранньою весною 1052 р. в Англію нормандського герцога Вільгельма, в ході якого, за повідомленням пізнішого хроніста, велись перемовини про успадкування англійського престолу і Вільгельм, нібито, отримав обіцянку Едуарда заповісти трон йому. Нормандська знать повсюди зустрічала герцога як свого пана і повелителя [43, с. 60]. У відповідь знову піднявся рух англосаксів, а ім'я Годвіна стало символом боротьби проти засилля іноземців. Восени 1052 р. флот англосаксів під командуванням Годвіна і його сина Гарольда з'явився на Темзі і рушив до Лондона, куди почали стікатися

їхні прихильники не лише з числа знаті, але й міщан, і вільних селян. Усвідомивши, що цього разу сил у нього недостатньо, Едуард пішов на поступки. Нормандські придворні і вищі церковні ієрархи були усунуті, після чого Годвін став фактичним правителем держави. Коли наступного (1053) року він помер, влада перейшла до його сина Гарольда, а король Едуард все більше відходив від управління країною, занурюючись в релігійний містицизм [43, с. 61].

Гарольд відразу ж проявив себе прихильником зміцнення центральної влади, чим налаштував проти себе як нормандську, так і англосаксонську знать. Його становище похитнулось після того, як він в 1063 р. під час подорожі в Нормандію потрапив у полон до одного з васалів Вільгельма і був звільнений на умовах допомоги нормандському герцогу в отриманні англійського престолу, який нібито був обіцяний йому Едуардом [43, с. 61]. Не додавала країні стабільності і усобиця між Гарольдом і його молодшим братом Тості, який правив в Нортумбрії, що закінчилась і вигнанням останнього. Тим не менш, коли 5 січня 1066 р. помер Едуард Сповідник, англосаксонським магнатам знадобилось всього лише шість годин, щоб обрати Гарольда королем Англії [43, с. 61]. Він відразу ж зіткнувся з виступом ерлів Мерсії і Нортумбрії, але, головне, всім було зрозуміло, що найбільш сильні претензії на англійський престол пред'явить герцог Нормандії. Так воно і сталось. Дізнавшись про смерті Едуарда Сповідника, Вільгельм відразу направив до Гарольда посольство з нагадуванням про їхню домовленість трьохлітньої давнини і вимогою васальною присяги, одночасно звинувативши англійського короля в клятвopорушенні і узурпації влади. Тоді ж він звернувся до римського папи Александра II, з проханням благословіння на вторгнення в Англію. Римський первосвященик, переслідуючи цілі повного підпорядкування англійської Церкви папській курії, санкціонував це вторгнення, надіслав Вільгельму освячене знамено [8, с. 628]. Не гаючи часу, нормандський герцог почав активно готуватися походу, залучаючи на свій бік не лише власних баронів, але й добровольців за межами Нормандії. Було

збудовано великий транспортний флот, зроблено запаси зброї і продовольства. Не сидів без діла і Гарольд, прекрасно поінформований про все, що відбувалося по той бік Ла-Маншу. За його наказом до південного узбережжя Англії були стягнуті практично всі англосаксонські війська і флот [43, с. 62]. І в цей момент на Гарольда обрушився цілком несподіваний і могутній удар з півночі. Вірогідно, за попередньою домовленістю з Вільгельмом норвезький король Харальд Хардрада (Суворий) і вигнаний з Англії Тості у вересні 1066 р. висадились на північно-східному узбережжі і почали готуватися до облоги Йорка. За версією «Пасма про Хемінга сина Аслака» Харальд залишив у Новгороді зі своєю покинутою дружиною Єлисаветою Ярославівною перед від'їздом до Норвегії козячу шкіру, наповнену золотом і сріблом. Вони уклали між собою угоду, що якщо він не згадає про неї протягом п'ятнадцяти років, золото залишається їй. Десь через двадцять років він послав своїх людей Торарінна Невульссона та Хйорта Олавссона до Новгорода забрати гроші, які, мабуть, знадобилися йому для фінансування його походу на Англію. Харальд одержав скарби назад «але разом із глузливым віршем» (вісою), у якому Еллісів каже, що її колишній чоловік ніколи не набереться мужності, щоб відпливти до Англії:

Боягузливий Харальд – весною на зхід
до берега англів струг гнати не стане.

Довго конунг, сповнений страху,
земель не здобуде, безславний, в Англії [11, с. 435].

Готуючись до походу на Англію «Харальд конунг послав гінця по всій Норвегії і скликав ополчення в половинному розмірі» [15, с. 451]. Їхні кораблі пришвартувалися на річці Денверт біля мосту Стемфорд Брідж, за 8 миль на північний схід від міста. Налякані перемогою Харальда, мешканці Йорка вирішили здатися в полон і запропонували конунгу в заручники синів знатних містян. До Харальда відрядили послів із пропозицією прибути до міста в понеділок для участі в тінгу. Вранці 25 вересня 1066 р. Харальд і Тості відбули до Йорка. Конунг зійшов на берег з дуже маленькою

дружиною, його супроводжувала лише частина війська [32, с. 164]. Через спекотну погоду кольчуги позалишали в місці розташування кораблів, яке охороняли син Харальда Олав, оркнейські ярли Паль і Ерленд, а також Ейстейн Тетерів – син лендрманна та друга конунга Торсберга. Харальдові приписують наступні строфи, що він виголосив перед битвою: «Ми виступаємо вперед, тримаючи стрій без броні під темною тінню клинків. Шоломи блищать – але немає мого, полишена наша броня біля лодії» [цит. за: 32, 165].

Норвежці не знали, що в неділю ввечері до Йорка раптово прибуло військо Гарольда Годвінсона. Про це дізнались дуже пізно – перебравшись через міст на другий берег річки, норвежці помітили армію англосаксів, що швидко насувалось. Харальд відправив гінця за підтримкою, а сам вирішив розпочати битву. Як свідчить текст «Пасма про Хемінга», перед боєм Харальда переслідували погані знамення. Відразу після перемоги у Нортумбрії до нього начебто підійшла жінка, яка принесла йому в подарунок шатро, що виявилось зачаклованим. Це з'ясувалося після того, як Харальд, провів у ньому ніч і сам сказав про це Тьодольву скальду, що він думає, що Тості був правий, коли сказав, що цей намет швидше всього зачарований – «тому що до цього часу в мене було сім різних задумів, як в якому випадку діяти, а тепер, мені здається, я не пригадаю жодного» [11, с. 442]. Перед битвою «Харальд конунг син Сігурда роз'їжджав верхи на вороному коні з білою зіркою на лобі і, поки вони розмовляли, давав вказівки своїм полкам. Тут кінь під конунгом упав, і це повторилося тричі поспіль» [11, 445], що вважалося вікінгами поганим знаком.

Ключова битва відбулася 25 вересня 1066 р. біля Стамфорд Бріджу. «Сага про Харальда Суворого» дає детальний опис шикування війська норвежців «Харальд конунг вишикував своє військо так, щоб ряди були довгими, але не глибокими. Він відвів обидва крила назад, так що вони зійшлися. Утворилося широке і щільне коло, рівне зовні, щит до щиту на всю глибину строю. А дружина конунга знаходилась всередині кола разом зі

стягом. То було добірне військо. В другому місці всередині кола стояв Тостіярл зі своєю дружиною. У нього був інший прапор. Вишикувались так з тієї причини, що, як конунг знав, рицарі зазвичай нападають невеликими загонами і тут же відступають. Тут конунг сказав, що його дружина і дружина ярла повинні вступати в бій там, де буде найбільша потреба.

— А лучники наші також повинні бути разом з нами. Ті, хто стоїть попереду, хай увіткнуть в землю древка своїх списів, а вістря спрямують в груди коням, якщо вони поскачуть на нас: ті ж, хто стоять за ними, хай спрямують списи в груди їхнім коням» [15, с. 456]. За словами англійського хроніста Генріха Хантнігдонського, «Почалась битва, запекліше якої ніколи не було. Вона тривала з раннього ранку до полудня, і обидві сторони несли важкі втрати. Норвежці знищили величезну кількість ворогів, але не змогли примусити їх відступити. Потім англи відтіснили їх на другий берег річки, яку живі перетнули по тілах мертвих, але вони продовжували доблесно захищатися. А якийсь норвежець, достойний вічної слави, залишився на мосту і, вбивши сокирою більше 40 ворогів, один до дев'ятої години дня стримував все військо англів, поки хтось не вразив його з човна дротиком в причинні місці через дірку в мосту. Тоді англи кинулись наступати і вбили короля Харальда і ерла Тості, а всіх норвежців знищили зброєю або знищили вогнем [9, с. 285].

Саксон Граматик вказав на ще одну причину поразки вікінгів. За його словами «Місцевий король Харальд (Гарольд), опинившись між двома противниками (вікінгами і нормандцями), довго не міг вирішити, з ким йому слід зійтися в битві у першу чергу, і дав їм обом можливість якийсь час наступати безперешкодно Норвежці подумали, що його нерішучість була ознакою страху, і, знявши з себе обладунки, почали, не зважаючи на небезпеку, щосили грабувати. Після того, як вони, втративши пильність спустошували [навколишні поселення], дрібними розрізненими групами розбрелись навколо, [на них напали] англи і без зусиль їх пребили» [20, с. 11].

Необхідно відзначити, що не дивлячись на те, що повідомлення про цю битву в скандинавських і англійських джерелах, її пребіг, деталі і навіть обставини смерті Харальда нам точно не відомі. Причиною цього є те, що ці записи були зроблені набагато пізніше від описуваних подій. Кожен з авторів додав те, що вважав найбільш достовірним чи зрозумілим його сучасникам [32, с. 166].

Подробиці загибелі Харальда відсутні в англійських джерелах. Вони представлені в текстах ісландських саг (XIII ст.). У «Гнилій шкірі», «Красивій шкірі» та у Сноррі Стурлуссона причиною поразки названо нерівність сил, в результаті якої англійці зімкнули коло та зрештою здолали опір ворога [32, с. 168]. Побачивши загрозу захоплення свого стягу, Харальд кинувся на його порятунок, прокладючи собі дорогу мечем, рубаючи на всі боки: «Обидві руки його були в крові, і він пройшовся по війську противника майже як лихий вітер, показавши, що він не боїться ані вогню, ані заліза» [цит. за: 32, с. 168]. Судячи з вислову «схопив він тоді обома руками руків'я меча» [цит. за: 32, с. 168], мова йде про дворучний меч, який не є зброєю XI ст. Такий самий меч з деякими додатковими деталями згадується в «Красивій шкірі»: «Йшов Харальд конунг уперед зі щитом своїм та мечем і рубав обома руками і людей, і коней» [32, с. 168]. Сноррі Стурлуссон додав до свого опису декілька яскравих деталей: «Коли конунг Харальд син Сігурда побачив це, він вступив в бій там, де сутичка була найбільш запеклою. Бій був жорстокий, і з обох боків загинуло чимало людей. Тут конунг Харальд син Сігурда настільки ошаленів, що вийшов з рядів вперед і рубав мечем, тримаючи його двома руками. Ні шоломи, ні кольчуги не були від нього захистом. Всі, хто стояв на його шляху, відскакували. Англійці були близькі до того, щоб рятуватися втечею» [15, с. 458]. «Пасмо про Хемінга сига Аслага» свідчить, що Харальда було вбито кинутим списом, який простромив йому горло [11, с. 447].

Зазначимо, що Саксон Граматик подав більш прозаїчний фінал життєвого шляху Харальда Суворого: «переможеному королю вдалося б

зникнути безслідно, якщо б його не видали місцеві селяни, які виявили його в закутку якоїсь пустки» [20, с. 12].

Саги свідчать, що після загибелі Харальда битва не припинилася: «Перш ніж битва поноаилась, Харальд син Гудіні запропонував помилювання Тості ярлу, своєму брату та іншим людям, хто залишався в живих з війська норвежців. Але всі норвежці негайно закричали, що всі вони краще загинуть один за оджним, ніж приймуть помилювання від англійців, і гукнули бойовий клич» [15, с. 459]. Ярл Тості здійснив спробу зібрати сили, що залишилися, під прапором конунга. Після невеликих перемовин битва тривала до повної поразки норвежців, небагатьом з яких вдалося залишитися живими [32, с. 169].

У будь-якому випадку Стамфорд Брідж знаменував кінець скандинавських претензій на Англію. Можна також припустити, що ця дата завершує епоху вікінгів. Відомий скандинавіст А. Гуревич акцентував на тому, що прізвисько сина і спадкоємця Харальда – Олав «Тихий» (або «Бонд») не менш символічне, ніж прізвиського батька – Суворий [49, с. 628].

Отже, Гарольд забезпечив безпеку свого королівства від Норвегії; від присутніх сина Харальда Суворого Олава та ярла Оркнейських островів були отримані гарантії миру, після чого норвежці були відпущені додому без перешкод. Але, своєю чергою, сили самих англосаксів були серйозно підірвані; у битві при Стемфорд-Бріджі полягли найкращі частини Гарольда [46, с. 101].

Поки Гарольд Годвіссон був на півночі, герцог Вільгельм Нормандський без перешкод висадився в Певенсі [8, с. 629]. Гарольд знаходився в Йорку. Він був перед тим поранений і відпочивав, коли його повідомили про вторгнення Вільгельма Нормандського. Гарольд негайно вирушив на південь і на марші оголошував і розсилав розпорядження всім правителям областей озброїти війська і вести їх до Лондона [80, с. 618]. Гарольд зумів протиставити війську нормандців лише стомлені і ослаблені після битви з норвежцями і пішого переходу на південь загони хускерлів і

небагаточисельне народне ополчення [43, с. 62]. Нетерплячий Гарольд не вичекав чотирьох днів: «він не міг вступити в бій з іноземцями, особливо, коли дізнався, що вони в усіх відношеннях розоряють околиці» [80, с. 618]. Чотирнадцятого жовтня 1066 р. дві армії зустрілись в битві біля Гастінгса, в якій англосакси зазнали ніщивної поразки.

Представники вищої англосаксонської знаті, котрі вціліли після двох жорстоких битв (в основному церковні ієрархи), обрали королем Едгара Етелінга. Але у Едгара не було ні достатнього авторитету, ні боєздатного війська. Вільгельм підійшов до Лондона і там прийняв капітуляцію від Едгара, архієпископа Еалдрета і містян. На різдво герцог Вільгельм був коронований в Лондоні [67, с. 16].

Побіжно перерахуємо останні відголоси цих подій: в 1069 р. Свен Естрідсен послав до Англії флот під командуванням двох своїх братів. Вільгельм Завойовник зробив так, щоб флот не зміг діяти – розоривши Денло, він не дав данам можливості поповнити там запаси. Флот був змушений повернутися, не спробувавши що-небудь зробити. Нова датська морська експедиція, в якій брало участь близько 200 кораблів, попрямувала до Англії 1075 р.; цей флот крейсував поблизу Йоркшира, але Вільгельм швидко змусив його відступити. У 1085 р. справа виглядала серйознішою. Кнут II Святий разом із тестем, графом Робертом Фландрським, та норвежцем Олафом Тихим зібрали флот у Лім-фіорді; він рушив у похід на Англію, але повстання в Данії зірвало всі плани, і Кнут загинув під час цього повстання. Остання спроба датується самим кінцем XI ст. або початком XII ст.: Магнус Голоногий вирушив на Гебридські та Оркнейські острови, спустився звідти на південь до острова Мен та Уельсу, але загинув в Ірландії. На тому датським і норвезьким домаганням на Британію назавжди було покладено край. Втім, у цих останніх випавах вже не було нічого вікінгського, вони відносяться до іншої епохи і для нас знаменують завершення цієї історії [38, с. 220].

Отже, головним результатом вторгнень вікінгів на даному етапі стало встановлення датської династії і включення англійського королівства до сфери датського впливу. Політика Кнута не була спрямована на принципову зміну політичного і соціального устрою Англії. До позитивних наслідків правління Кнута Великого слід віднести як забезпечення миру та стабільності в Англії протягом майже двох десятиріччів та інтенсифікацію процесу етнічного зближення англосаксів та скандинавів. До негативних сторін, які були об'єктивними для подальшого розвитку держави, слід віднести створення «нової аристократії» та наділення її землею, що позбавило надалі надійної опори Едуарда Сповідника та Гарольда II.

ВИСНОВКИ

Скандинавські вторгнення в Англію були тривалими військово-політичними акціями, які не призвели до значних жертв і руйнувань, а й повернули Англію на оригінальний шлях історичного розвитку.

Будучи в широкому значенні слова останньою хвилею великих міграційних рухів раннього середньовіччя, норманська експансія була обумовлена цілим комплексом господарсько-економічних, соціально-політичних та духовно-ідеологічних факторів та означала крутий перелом в історичних долях як самих скандинавів, і англосаксонської Британії.

Політична нестабільність англосаксонських королівств (міжусобна боротьба, нестабільні королівські династії, боротьба з валлійськими племенами) і багатство, зосереджене в монастирях, створювали сприятливі умови для пограбувань і для захоплення земель.

Для періоду перших вторгнень вікінгів (кінець VIII – початок IX ст.) характерним було те, що вони повертались на зимівлю на батьківщину, а головною метою набігів був простий грабунок. Для періоду перших вторгнень вікінгів (кінець VIII – початок IX ст.) характерним було те, що вони повертались на зимівлю на батьківщину, а головною метою набігів був простий грабунок. На початку IX ст. нормани перейшли до зимівель на розташованих біля узбережжя Британії островах. Це дало можливість вікінгам проникати в глиб території англосаксонських королівств.

У цей час практикується будівництво власних укріплених пунктів і перехід на зимівлю безпосередньо біля англосаксонських королівств. Успішному просуванню вікінгів сприяли як неузгодженість дій англосаксонських королів, і дуже ненадійні угоди, які скандинави порушували за будь-якої нагоди. Цей етап експансії було цілком логічно завершено початком осідання скандинавів на захоплених територіях.

Незважаючи на активний опір, слабкість королівської влади та внутрішні усобиці призвели до того, що три з чотирьох англосаксонських

королівств все ж зазнали поразки у боротьбі з вікінгами. Єдиною державою, що встояла під натиском вікінгів, був Уессекс. До кінця 70-х рр. IX ст. боротьба між армією Вессекса та загонами «великої армії» вікінгів тривала з перемінним успіхом. Одночасно із збройною боротьбою королі Уессексу активно використовували «дипломатичні» методи, зокрема укладання «договорів», які хоч і були ненадійними, але все ж таки дозволяли виграти час для підготовки сил до ведення подальшої боротьби. Нерідко одним із пунктів таких угод, особливо якщо укладенню передувала поразка від вікінгів, була виплата грошової данини – данегельду. Одним із важливих напрямів боротьби з вікінгами було реформування армії, будівництво потужного бойового флоту та спорудження по периметру кордонів Уессексу оборонної системи фортів – бургів. Перелік цих бургів, що відноситься до кінця правління Альфреда, підкріплений даними археології, дозволяє зробити висновок про те, що у 80-90-х рр. IX ст. було споруджено не менше 30 подібних укріплень. Звичайно, ефективність цих перетворень неможливо було оцінити відразу, і багато доопрацьовувалося наступним королем – Едуардом Старшим. Слід зазначити, що результат реформи сухопутного війська стимулював еволюцію англосаксонського суспільства у бік феодалізації, сприяючи «осіданню» світської та церковної знаті на землю та створення приватновласницьких господарств вотчинного типу. Ці перетворення, а також успішна політика спадкоємців Альфреда (династичні шлюби, підтримка окремих правителів вікінгів, які втратили на той момент єдність, виховання при своєму дворі майбутньої правлячої еліти норвезької держави, (наприклад, короля Хакона Харальдссона, купівля земель) дозволили спочатку позбутися прямої загрози завоювання, а потім і перехопити стратегічну ініціативу.

На території завойованих англосаксонських королівств дани створили своєрідне територіально-політичне об'єднання скандинавських поселенців, яке увійшла в історію під назвою Області Датського права, яка, швидше за все, не становила єдиної «держави» на кшталт Нормандського герцогства, а

розпадалася на окремі райони на чолі зі своїми ватажками. Утворення було наслідком масових розділів захоплених під час походів земель, що юридично було закріплено в уедморському договорі між Альфредом Великим і Гутрумом (878 р.) з подальшим коригуванням кордонів у 886 р.

Період кінця X – середини XI ст. характеризується суттєвими змінами внутрішньополітичної ситуації в самій Скандинавії, що спричинили початок нової хвилі набігів, а й багато в чому визначили її характер. Відбувається прискорення процесів державної консолідації, прийняття християнства, зміцнення королівської влади і в кінцевому підсумку – утвердження ранньокласового суспільства і державності. Набіги вікінгів в даний період представляється не як процес розрізнених вторгнень військової знаті, а, як елемент державної політики, спрямованої на завоювання і встановлення політичного контролю над Англією. В самій Англії відбувається ослаблення центральної влади внаслідок вбивства Едуарда II (975-978) та приходу до управління його малолітнього зведеного брата Етельреда (978-1016). Додатковим фактором, що ускладнював внутрішньополітичне становище Англії і полегшував справу скандинавським загарбникам, безсумнівно, була наявність численного скандинавського населення, яке зберігало певний зв'язок з «метрополією» і не завжди бажало коритися англосаксонським правителям.

Нова хвиля вторгнень з Півночі починається 980 р. з нападу на о. Танет та Честер. Спочатку ці вторгнення не мали масового характеру і являли собою набіги невеликих роз'єднаних загонів, що створювали враження пробних атак.

Черговий виток скандинавської експансії почався в 991 р, коли армія Олава Трюгвассона при Мелдоні розгромила англосаксів. У новому вторгненні 994 р. до нього приєднався Свейн Вилобородий. Дисципліноване військо і наявність у скандинавів певної спільної стратегії дозволило розширити географічну атак. На відміну від «зимівлі» на території Англії,

створення баз на островах, захоплення коней, на даному етапі зросли грошові збори.

Прагнення повністю завоювати Англію і стати її королем вперше проголошується Свейном Вилобородим в 1013 р. Він поширив свій вплив спочатку на території області Датського права, а потім і в інших районах Англії. Відзначимо, що датський конунг не піддавав розоренню землі великих магнатів, і, тим самим, вмів використовувати внутрішні уособи в англійському суспільстві.

Етельреду II, який правив в країні практично весь час до захоплення Англії данами, довелося захищати не тільки землі Уессексу, а все англійське королівство. Конфлікти в середовищі англійської знаті значною мірою зумовили провал оборонної політики Етельреда, ставши основною причиною досить поширених випадків переходу окремих її представників на бік вікінгів. Неузгоджені дії англосаксонської армії, поділеної на королівський фірд та місцеві ополчення, не змогли належним чином протистояти натиску вікінгів. Однак цей факт не означає відсутності успішних дій військових сил англійської корони у боротьбі із загарбниками. Неорганізованість армії англійська корона намагалася перекрити скандинавськими найманцями, які за згодою переходили на службу до Етельреда II.

У боротьбі з вікінгами активно використовувалися зовнішньополітичні методи, наприклад, династичний шлюб Етельреда з Еммою, сестрою герцога нормандського Річарда II. Однак на першому місці стояли не силові, а дипломатичні методи боротьби і відкуп від загарбників.

Головним результатом вторгнень вікінгів на даному етапі стало встановлення датської династії і включення англійського королівства до сфери датського впливу. Політика Кнута не була спрямована на принципову зміну політичного і соціального устрою Англії. До позитивних наслідків правління Кнута Великого слід віднести як забезпечення миру та стабільності в Англії протягом майже двох десятиріч та інтенсифікацію процесу етнічного зближення англосаксів та скандинавів. До негативних

наслідків, що були об'єктивними для подальшого розвитку держави, слід віднести створення «нової аристократії» та наділення її землею, що позбавило надалі надійної опори Едуарда Сповідника та Гарольда II.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви в 4 книгах // Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники. – М: «СПСЛ», «Русская панорама», 2011. – С. 9-150.
2. Алкуин. О линдисфарнской резне // Cursor Mundi. Человек Античности, Средневековья и Возрождения. – Вып. 4. – Иваново, 2011. – С. 243-251.
3. Алкуин. Письмо 17 архиепископу Эдельхарду // Cursor mundi. Человек Античности, Средневековья и Возрождения. – Вып. 11. – Иваново: Ивановский государственный университет, 2020. – С. 91-97.
4. Англосаксонская хроника Фрагмент рукописи «Е» Погодные статьи 991-1066 гг. // Англосаксонская хроника. – СПб.: Евразия, 2010 – С. 99-131.
5. Англосаксонская хроника. Рукопись А // Англосаксонская хроника. – СПб.: Евразия, 2010 – С. 44-97.
5. а. Англосаксонская хроника. Фрагмент рукописи «С». Мерсийский регистр // Англосаксонская хроника. – СПб.: Евразия, 2010 – С. 97-99.
6. Ассерий. Жизнь Альфреда Великого. 849-888 гг. (в 893 г.) // История Средних веков: От Карла Великого до Крестовых походов (768-1096гг.) / Сост. М. М. Стасюлевич. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 2001. – С. 225-247.
7. Битва при Мэлдоне // Древнеанглийская поэзия. – М.: Наука, 1982. – С. 137-156.
8. Вильгельм Поатье. Приготовление к походу и отплытие Вильгельма в Англию. 1066 г. // История Средних веков: От Карла Великого до Крестовых походов (768-1096гг.) / Сост. М. М. Стасюлевич. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 2001. – С. 627-629.

9. Генрих Хантингдонский. История Англоv. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2015. – 608 с.
10. Договор Альфреда и Гутрума // Англосаксонская хроника. – СПб.: Евразия, 2010 – С. 137-138.
11. Прядь о Хеминге сыне Аслака // Исландские пряди. – М.: Наука, 2016. – С. 413-453
12. Сага о Рагнаре Меховые Штаны и его сыновьях [электронный ресурс]. Режим доступа: <https://norse.ulver.com/src/forn/ragnar/ru.html>
13. Сага о Хаконе Добром // Стурлуссон Снорри. Круг земной. – М.: Наука, 1980. – С. 67-87.
14. Сага о Харальде Прекрасноволосом // Стурлуссон Снорри. Круг земной. – М.: Наука, 1980. – С. 42-67.
15. Сага о Харальде Суровом // Стурлуссон Снорри. Круг земной. – М.: Наука, 1980. – С. 402-464.
16. Сага об Инглингах // Стурлуссон Снорри. Круг земной. – М.: Наука, 1980. – С. 11-37.
17. Сага об Олаве Святом // Стурлуссон Снорри. Круг земной. – М.: Наука, 1980. – С. 167-378.
18. Сага об Олаве сыне Трюггви // Стурлуссон Снорри. Круг земной. – М.: Наука, 1980. – С. 97-167.
19. Сага об Эгиле // Исландские саги. – М.: Из-во художеств. л-ры, 1956. – С. 61-251.
20. Саксон Грамматик. Деяния данов. В 2-х томах (16 книгах). Т. 2: Книги XI-XVI. – М.: «SPSL»-«Русская панорама», 2017. – 616 с.
21. Титмар Мерзебургский. Хроника в 8 книгах. – М.: Русская панорама, 2009. – 256 с.
22. Annala Uladh: Annals of Ulster otherwise Annala Senait, Annals of Senat: a chronicle of Irish affairs from A.D. 431 to A.D. 1540. – Dublin: Alexander Thom & Co, 1887. – Vol. 1. – 599 p.

23. Annals of Ireland. Three fragments, copied from ancient sources by D. MacFirbisigh. – Dublin: Dublin Irish Archaeological and Celtic Society, 1860. – 276 p.
24. Chronicle of Æthelweard / Ed. A. Campbell. – London – Edinburgh – Paris – Melbourne Johannesburg – Toronto and New York: Thomas Nelson and Sons Ltd, 1962. – 68 p.
25. Florence of Worcester. The Chronicle. With the two Continuations: Comprising Annals of English History, from the Departure of the Romans to the Reign of Edward I. – New Jersey: Gorgias press, 2010. – 512 p.
26. Roger of Wendover. Flores historiarum / Ed. H. O. Coxe. 5 vols. London, 1841–1844. Vol. I.
27. The Chronicle of John of Worcester: Volume II: The Annals from 450 to 1066. – Oxford: Clarendon Press, 1995. – 717 p.
28. William of Malmesbury. Chronicle of the Kings of England. – London: Henry G. Bohn, 1847. – 544 p.
29. Аделейд Л. Альфред Великий, глашатай правды, создатель Англии. 848-899 гг. – СПб.: Евразия, 2006. – 378 с.
30. Александров М. Скандинавская экспансия в Англии и Восточной Европе (IX-XI вв.): сравнительный анализ // Старожитності Південної Русі – України. Матеріали IV Міжнародної наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2005. – С. 8-10.
31. Александров М. Скандинавские нашествия в Англию в раннее средневековье: сравнительно-исторический анализ (конец VIII – начало XI вв.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Воронеж, 2006. – 23 с.
32. Андрощук Ф. Гаральд Суворий. Останній вікінг. – К.: Laurus, 2020. – 202 с.
33. Арбман Х. Викинги. – СПб.: Евразия, 2006. – 269 с.
34. Бессуднова М., Шальнев А. Флот Альфреда великого и его роль в организации обороны Англии от норманнов // Вехи минувшего.

- Ученые записки исторического факультета. – Липецк, 2007. – С. 136-149.
35. Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. В. Шовкуна. – К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2001. – 528 с.
 36. Болдырева И. «Encomium Emmae Reginae»: женщина в политической культуре Англии конца раннего Средневековья // Научный диалог. – 2015. – № 8 (44). – С. 23-35.
 37. Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX-XI века. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 463 с.
 38. Буайе Р. Викинги: История и цивилизация. – СПб.: Евразия, 2012. – 416 с.
 39. Вильсон Д. Англосаксы. Покорители кельтской Британии. – М.: Центрполиграф, 2004. – 185 с.
 40. Гаврилишин М. Київський слід у біографії англійського принца Едварда Вигнанця // Княжа доба: історія і культура. – 2013. – Вип. 7. – С. 31-37
 41. Гимон Т. Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси. Сравнительное исследование. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. – 689 с.
 42. Глебов А. Альфред Великий и Англия его времени. – СПб-М.: Евразия – ид Клио, 2015. – 352 с.
 43. Глебов А. Англия в раннее средневековье. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1998. – 224 с.
 44. Глебов А. Власть и общество в раннесредневековой Англии: бурговая система Альфреда Великого // Власть и общество: взаимодействия и конфликты. Материалы Пятой региональной научной конференции. – Воронеж, 2011. – С. 248-252.
 45. Головнёв А. Антропология движения (древности Северной Евразии). – Екатеринбург: УрО РАН; «Волот», 2009. – 496 с.

46. Горелов М. Датское и нормандское завоевания Англии в XI веке. – СПб.: Алетейя, 2007. – 176 с.
47. Горелов М. М. Датское и нормандское завоевание Англии в восприятии средневековых авторов XI-XII вв. // Диалог со временем. – Вып. 6. – М., 2001. – С. 12-25.
48. Горелов М. М. Датское и нормандское завоевания Англии в XI в.: итоги и последствия // Средние века. – М.: Наука, 2003. – Вып. 64. – С. 220-245.
- 48 а. Гуревич А. Начало эпохи викингов: Проблемы духовной жизни скандинавов IX века – факты и гипотезы // Скандинавский сборник. Таллинн, 1967. Вып. 12. – С. 128-146.
49. Гуревич А. «Круг земной» и история Норвегии // Стурлуссон Снорри. Круг земной. – М.: Наука, 1980. – С. 612-632.
50. Гусакова О. Набеги викингов на Линдисфарн (793) и Кентерберри (1011): об аллюзии к Алкуину в «Англо-саксонской хронике» // Cursor mundi. Человек Античности, Средневековья и Возрождения. – Вып. 5. – Иваново: Ивановский государственный университет, 2013. – С. 106-116.
51. Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора. – М.: Центрполиграф, 2007. – 445 с.
52. Джуэтт С. Завоевание Англии норманнами. – Минск, Харвест, 2003. – 304 с.
53. Дуглас Д. Вильгельм Завоеватель. Викинг на английском престоле. – М.: Центрполиграф, 2005. — 433 с.
54. Дуглас Д. Норманны: от завоеваний к достижениям. 1050–1100 гг. – СПб.: Евразия, 2003. – 416 с.
55. Ильина А. «Место твоё – стоять между богом и людьми»: письмо Алкуина к архиепископу кентерберискому // Cursor mundi. Человек Античности, Средневековья и Возрождения. – Вып. 11. – Иваново: Ивановский государственный университет, 2020. – С. 84-90.

- 56.Ильина А. Письма христианского интеллектуала: Алкуин и его эпистолярное наследие // Интеллигенция и мир. – 2020. – № 4. – С. 96-107.
- 57.История Норвегии. – М.: Наука, 1980. – 710 с.
- 58.Калінін І. Кораблі вікінгів // Етнічна історія народів Європи. – 2016. – Вип. 50. – С. 12-17.
- 59.Кан А. История скандинавских стран. – М.: Высшая школа, 1980. – 316 с.
- 60.Каппер Дж. Викинги Британии. – СПб.: Евразия, 2003. – 272 с.
- 61.Корьев А. Наемная гвардия хускерлов короля Кнута Великого (к вопросу о структуре англосаксонской знати в первой половине XI века // Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества. – Л., 1980. – Вып. 3. – С. 21-26.
- 62.Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. – СПб.: Евразия, 2005. – 640 с.
- 63.Матвеев М. Женщина в системе власти раннефеодальной Англии // Весн. БДУ. Сер. 3. Гісторыя. Эканоміка. Права. – 2016. – № 1. – С. 31-34.
- 64.Матюшина И. Англосаксонские короли в поэзии и прозе (на материале Англосаксонской хроники) // Новый филологический вестник. – 2017. – № 1 (40). – С. 119-134.
- 65.Матюшина И. Король Этельстан в истории и в эпосе // Cursor mundi. Человек Античности, Средневековья и Возрождения. – Вып. 5. – Иваново, 2013. – С. 117-146.
- 66.Меженин В. М. Хроника Титмара Мерзебургского как источник по истории раннесредневековой Англии // Античность и раннее средневековье. Социально-политические и этнокультурные процессы: Межвузовский сборник научных трудов. — Н. Новгород: НГПИ им. М. Горького, 1991. – С. 144-148.

66. а. Мельникова Е. Меч и лира: Героический мир англо-саксонского эпоса. – СПб.: Наука, 2018. – 335 с.
67. Метлицкая З. Введение // Англосаксонская хроника. – СПб.: Евразия, 2010. – С. 7-43
68. Метлицкая З. Ю. Англосаксонская Англия и нормандское завоевание. Аналитический обзор. – М., 2003. – 82 с.
69. Мухаметсалимов П. Военные преобразования Альфреда Великого // Вестник ВГУ, Серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2007. – № 2, Ч. 1. – С. 154-157.
70. Мюссе Л. Варварские нашествия на Европу: волна вторая. – СПб.: Евразия, 2006. – 348 с.
71. Ненарокова М. Алкуин и его поэма «О Линдисфарнской резне» // Cursor Mundi. Человек Античности, Средневековья и Возрождения. Вып. 4. Иваново, 2011. С. 235-242.
72. Поляков С. Держава Кнута Великого: государственное объединение Северной Европы на рубеже раннего и классического средневековья. Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Саратов, 2018. – 25 с.
73. Поляков С. Из истории Англии на рубеже раннего и классического средневековья: противоборство Кнута Великого и Эдмунда Железнобокого в 1016 г. // Вестник Нижневартонского государственного университета. – 2018. – № 1. – С. 99-105.
74. Реизов Б. Французская романтическая историография. – Л.: ЛГУ, 1956. – 536 с.
75. Савело К. Раннефеодальная Англия. – Л.: ЛГУ, 1977. – 144 с.
76. Симпсон Ж. Викинги. Быт, религия, культура. – М.: Центрполиграф, 2005. – 239 с.
77. Соьер П. Эпоха викингов. – СПб.: Евразия, 2006. – 351 с.
78. Стефанович П. «Большая дружина» в ранних государствах Европы // Средние века. – 2011. – Вып. 73. – С. 27-57.
79. Стриннгольм А. Походы викингов. – М.: АСТ, 2002. – 736 с.

- 80.Тьерри А. О завоевании Англии норманнами 1066 г. // История Средних веков: От Карла Великого до Крестовых походов (768-1096 гг.) / Сост. М. М. Стасюлевич. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 2001. – С. 608-622.
80. а. Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы. – М.: Прогресс, 1986. – С. 8-129.
- 81.Хилл П. Альфред Великий и война с викингами. – СПб.: Евразия, 2014. – 256 с.
- 82.Шервуд Е. От англосаксов к англичанам: К проблеме формирования английского народа. М., 1988.
- 83.Шнеевайс Й. К вопросу о влиянии исторических дат на археологическое исследование (три ключевые даты эпохи викингов: 793, 862 и 929 гг.) // *Élite ou Égalité...* Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII – XII вв. – СПб.: Издательский дом «Бранко», 2017. – С. 40-68.
- 84.Шнеевайс Й. Как исторические даты могут влиять на археологическое исследование (три ключевые даты эпохи викингов: 793 г., 862 г. и 929 г.) // Принципы и методы датирования в археологии (неолит – средние века). – СПб.: ИИМК РАН, 2018. – С. 206-232.
- 85.Штокмар В. В. История Англии в Средние века. – СПб.: Алетейя, 2005. – 203 с.
- 86.Щодра О. Суднобудування та мореплавство слов'ян і скандинавів у ранньому середньовіччі // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2019. Спецвипуск. – С. 253-274.
- 87.Abels R. Lordship and military obligation in AngloSaxon England. – Berkeley; Los Angeles: Univ. of California press, 1988. – 313 p.
- 88.Abels R. King Alfred's peace-making strategies with the Danes // *Haskins Society Journal*. – 1992. – Vol. 3. – P. 23-34.
- 89.Clarkson T. Æthelflaed: The Lady of Mercians. – Edinburgh: John Donald, 2018. – 256 p.

90. Davis R. Alfred and Guthrum's frontier // *English historical review*. – 1982. – Vol. 97. – № 385. – P. 803-810.
91. Finberg H. *The Formation of England 550-1042*. – London: Hart-Davis Macgibbon, 1974. – 253 p.
92. Finberg H. *The formation of England, 550-1042*. – London-Glasgow-Toronto-Sydney-Auckland: Paladin Crafton books, 1977. – 253 p.
93. Higham N. J., Ryan M. J. *The Anglo-Saxon World*. – L.; New Haven: Yale univ. press, 2013. – xxv, 477 p.
94. Hooper N. *The Anglo-Saxons at war // Weapons and warfare in Anglo-Saxon England*. – Oxford: Oxford University Committee for Archaeology, 1989. – P. 191-202.
95. Lawson M. «Those stories look true»: levels of taxation in the reigns of Aethelred II and Cnut // *English historical rev.* – 1989. – Vol. 104. – № 411. – P. 385-406.
96. Oman C. *England before the Norman Conquest: Being a History of the Celtic, Roman and Anglo-Saxon Periods Down to the Year A.D. 1066*. – London, 1938. – xx+679 p.
97. Shetelig H. *Viking Antiquities in Great Britain and Ireland, Part 1: An Introduction to the Viking History of Western Europe*. – Oslo: Aschehoug, 1940. – 164 p.
98. *The defence of Wessex: the Burghal Hidage and Anglo-Saxon fortifications* / Ed. by D. Hill and A. R. Rumble. Manchester: Univ. press, 1996. – 288 p.
99. Wainwright F. T. *Æthelflæd, Lady of the Mercians // New Readings on Women in Old English Literature*. – Bloomington: Indiana University Press, 1990. – P. 44-55.
100. Whitelock D. *General introduction // English Historical Documents. Second edition. Vol. 1. c. 500-1042*. – London: Routledge, 1996. – P. 1-109.

101. Whitelock D. The dealings of the kings of England with Northumbria in the tenth and eleventh centuries // Whitelock D. History, Law and Literature in 10th-11th century England. – London, 1981. – P. 70-88.